

Postmodernizmin Temel Kavramlarının İslâm ile İlişkisine Dair Sosyolojik Bir Değerlendirme

Osman DERTLİ | orcid.org/0000 0002-4423-6002 | o.dertli@adu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

<https://ror.org/03n7yzv56>

Öz

Postmodernizm, sanat, bilim, toplum, din ve kültür gibi farklı alanlarda derin değişim ve dönüşümlere yol açması bakımından önemli bir düşünce akımıdır. Bu akımın “hakikatin çoğulluğu”, “parçalı kimlik” ve “yerellik” gibi kavramları, özellikle din bağlamında yeni tartışma ve gerilimler ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, Postmodernizm ile İslâm arasındaki etkileşimin incelenmesi, güncel ve önemli bir entelektüel gereksinime karşılık gelmektedir. Postmodernizmin 1960’lı yıllardan itibaren modernist ve rasyonalist düşünce geleneklerini sorgulamasıyla ortaya koyduğu temel iddialar, bu makalede İslâm dini çerçevesinde eleştirel bir bakışla değerlendirilmektedir. Söz konusu çalışma, Postmodernizmin dinle kurduğu ilişkiyi sosyolojik perspektiften ele alarak postmodernizmin İslâm ile nasıl bir gerilim oluşturduğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, önce Postmodernizmin tarihsel ve felsefi temelleri üzerinde genel bir çerçeve sunulmuş, ardından Postmodernizmin önde gelen kavramları (örneğin meta-anlatılara eleştiri, hakikatin çoğulluğu, yerellik, eklektik yaklaşım) tartışılmıştır. Son aşamada ise bu kavramlar ışığında İslâm’ın postmodernizm karşısında nasıl konum alabileceği, eleştirel bir perspektifle irdelenmiştir. Bununla birlikte, postmodernizmin İslâm ile ilişkisinin boyutlarını daha somut bir biçimde ortaya koymak amacıyla, farklı Müslüman düşünürlerin bu konudaki görüşleri ele alınmış ve Müslüman dünyada postmodern yaklaşımların tezahürleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma bulguları, postmodernizmin tüm dinleri ideolojik yapılar olarak değerlendirme ve mutlak gerçeklik iddiasını sorgulama eğiliminde olmasına karşın, etnik ve dini köklerin canlanmasını da teşvik ettiğini göstermektedir. Bu durum, İslâm’ın temel inanç ve değerleri ile postmodern bakış arasında bir gerilim yaratmaktadır. Çalışma konu hakkında var olan kaynakların incelenmesi çerçevesinde oluşturulan bir araştırma makalesidir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Postmodernizm, İslâm, Gerçeklik, Çoğulculuk, Meta Anlatılar.

Atıf Bilgisi

Dertli, Osman. “Postmodernizmin Temel Kavramlarının İslâm ile İlişkisine Dair Sosyolojik Bir Değerlendirme”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Temmuz 2025), 447-481. DOI: 10.69576/ihya.1641368

Geliş Tarihi	17 Şubat 2025
Kabul Tarihi	11 Nisan 2025
Yayın Tarihi	20 Temmuz 2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.

A Sociological Evaluation of the Relationship Between the Fundamental Concepts of Postmodernism and Islam

Osman DERTLİ | orcid.org/0000 0002-4423-6002 | o.dertli@adu.edu.tr

Assistant Professor, Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Department of
Philosophy and Religious Studies, Division of Sociology of Religion, Aydın, Türkiye

<https://ror.org/03n7yzv56>

Abstract

Postmodernism is a significant intellectual movement that has prompted profound changes and transformations in various fields, such as art, science, society, religion, and culture. The concepts it introduces—particularly “plurality of truth,” “fragmented identity,” and “locality”—generate new debates and tensions in the context of religion. Accordingly, examining the interaction between postmodernism and Islam responds to a timely and substantial intellectual need. Since the 1960s, postmodernism has questioned modernist and rationalist traditions of thought, and the core claims it has put forward in this process are assessed in this article through a critical lens within the framework of the Islamic faith. The study aims to analyze how postmodernism, viewed from an sociological perspective, creates tension with Islam. In this regard, it first offers a general overview of the historical and philosophical underpinnings of postmodernism, then discusses its leading concepts (such as the critique of meta-narratives, plurality of truth, locality, and an eclectic approach). In the final stage, how Islam might position itself vis-à-vis postmodernism is examined from a critical perspective, informed by these concepts. Moreover, to illustrate the dimensions of postmodernism’s relationship with Islam more concretely, this study explores the views of various Muslim thinkers and identifies how postmodern approaches manifest within the Muslim world. The findings suggest that even though postmodernism tends to regard all religions as ideological constructs and questions their claims to absolute truth, it simultaneously encourages the revival of ethnic and religious roots. This situation generates tension between the core beliefs and values of Islam and the postmodern perspective. This article is a research study based on a review of existing literature on the subject.

Keywords: Sociology of Religion, Postmodernism, Islam, Reality, Pluralism, Meta-Narratives.

Citation

Dertli, Osman. “A Sociological Evaluation of the Relationship Between the Fundamental Concepts of Postmodernism and Islam”. *İhya International Journal of Islamic Studies* 11/2 (July 2025), 447-481. DOI: 10.69576/ihya.1641368

Date of Submission	17 February 2025
Date of Acceptance	11 April 2025
Date of Publication	20 July 2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the <u>CC BY-NC 4.0</u>. The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard.

Extended Abstract

Postmodernism emerged in the second half of the 20th century as a movement that critiques the universal truth claims, rationalist perspectives, and grand narratives of modernism. This movement, which led to profound transformations in art, science, religion, culture, and society, is characterized by pluralism, fragmented identities, locality, eclecticism, and a critical approach to meta-narratives. These fundamental concepts of postmodernism also shape its relationship with religion. In this context, the present study discusses how Islam responds to postmodernism, the impact of postmodernism on Islam, and the approaches of Muslim thinkers to postmodernism. Postmodernism opposes all systems of thought that claim universal truth, most notably through its critique of meta-narratives. As Jean-François Lyotard notes, the grand narratives of modernism are rejected by postmodernism on the grounds that they impose a single understanding of reality. In the postmodern perspective, grand narratives—such as science, history, ideologies, and religion—are seen as myths, and it is argued that different truths may exist in different cultural contexts. However, Islam, grounded in a revelation-based understanding of absolute truth, directly conflicts with the postmodern conception of truth. One of the most important components of postmodern thought is pluralism, which, by proposing an equality among different religions and cultural identities, questions the notion of absolute truth. In this regard, religious pluralism suggests that each religion might be true within its own context. However, Islam's concept of tawhid (unity of God) opposes this view. The Qur'anic verse "Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam" underscores the universality of Islam's truth claim. Therefore, the teachings of Islam are not reconcilable with the postmodern understanding of pluralism. Regarding individual identity, the postmodern perspective posits that fragmented and mutable identities are possible, while Islam considers human identity in a holistic manner. The postmodern individual can combine a secular lifestyle with religious practices to forge a unique identity. For instance, a person might wear the headscarf while adopting a modern style of clothing, or observe the Ramadan fast while adhering to a Western lifestyle. These can be seen as reflections of the postmodern understanding of identity. However, because Islam advocates the integrity of belief and behavior, it conflicts with the postmodern notion of fragmented identity. Muslim thinkers have developed different approaches regarding the relationship between postmodernism and Islam. Akbar Ahmed argues that postmodernism, by expanding individual freedoms and communication tools, offers opportunities for reinterpreting Islam in the modern world. Conversely, Ziauddin Sardar sees postmodernism as a threat that erodes the sacred values of non-Western societies. Mustafa Tekin contends that because postmodernism renders truth relative, it is incompatible with Islam's understanding of absolute truth. Similarly, Kasım Küçükalp views postmodernism as a threat to Islam's fundamental philosophical proposals, emphasizing that Muslim individuals must consciously critique postmodernism in order to preserve their religious identity in this era. The manifestations of postmodernism in the Muslim world become particularly evident in the realm of digital media and consumer culture. Social media has reduced the influence of traditional religious authorities and has popularized individualized conceptions of religion. Popular religious figures on digital platforms have altered the traditional channels of Islamic knowledge transmission, making religious knowledge more easily accessible and consumable. For instance,

sermons on YouTube or Instagram have started to replace traditional madrasa education; religious practices have become individualized and integrated into popular culture. Moreover, the intertwining of consumer culture with religious practices exemplifies another aspect of postmodernism's influence on Muslim societies. Luxurious accommodations for Hajj tours, Instagram posts of Umrah experiences, branded headscarves, and fashion-oriented modest clothing have commercialized religion. As a result, religious identity has transformed into both a fashion statement and a form of personal display, leading to various debates about the internalization of religion. The eclectic approach of postmodernism encourages individuals to adopt different religious and cultural elements simultaneously. Today, some individuals blend a modern lifestyle with selected religious rituals, reflecting the postmodern notion of identity. For example, a Muslim may practice yoga and meditation—elements of Eastern mysticism—or merge traditional Islamic worship with popular spiritual movements, thus creating eclectic religious identities. However, since Islam treats its belief and worship system as a holistic structure, the fragmented and selective understanding of religion promoted by postmodernism clashes with Islamic epistemology. In conclusion, the relationship between postmodernism and Islam is both conflictual and interactive. Postmodernism's relativization of truth is at odds with Islam's understanding of absolute truth, and its religious pluralism and fragmented identity concepts do not align with Islam's holistic perspective. Nonetheless, the individual freedoms, media opportunities, and new forms of identity offered by the postmodern era have facilitated the emergence of different interpretations of Islam. This process, however, has also brought about consequences such as the individualization of religious identities, the rise of secularizing tendencies, and the integration of consumer culture into religion. For this reason, discussions on the effects of postmodernism in the Muslim world continue, and efforts to redefine the relationship between religion and this era persist.

Giriş

Günümüz toplumlarının dinamiklerini anlamaya yönelik çabalar, uzun süredir modernlik ve postmodernlik kavramları etrafında şekillenmektedir. Modernliğin etkisini hâlen sürdürdüğünü savunan yaklaşımlar olduğu kadar, toplumsal yapılarda yaşanan dönüşümlerle birlikte postmodern bir döneme geçildiğini öne süren perspektifler de bulunmaktadır.¹ Bu iki yaklaşım arasındaki ayrım, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren sanat, siyaset ve kültür gibi alanlarda modernizmin ötesine geçen paradigmlar ekseninde yürütülen tartışmalarla daha belirgin bir hale gelmiştir.² Bu ayrım, toplumsal yapıların analizine önemli bir teorik zemin sunmaktadır. Bu bağlamda, modern ve postmodern yaklaşımların toplumsal hayatta din ile kurduğu ilişkilerin incelenmesi, birey ve toplum düzeyinde ortaya çıkan düşünsel dönüşümleri anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir.

Modernlik, genellikle bilimin, akılcılığın ve rasyonalitenin öne çıktığı bir dönem olarak tanımlanmış ve bu anlayış çerçevesinde toplumun dinden ve "büyüden" arınacağı öne sürülmüştür. Klasik sosyologlardan Karl Marx, Friedrich Engels, Emile Durkheim ve Max Weber gibi isimler, modernleşme süreciyle birlikte dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin giderek azalacağını savunmuşlardır. Bu yaklaşıma göre, bilimsel bilgiye ve akıl yürütmeye dayanan bir toplum geliştikçe, dini inançların ve bu inançlara dayalı kuralların toplumsal yaşamı şekillendirme kapasitesi zayıflayacaktır. Weber'in "dünyanın büyüsunü yitirmesi" metaforuyla özetlenen bu görüş, modern dönemde dinin öleceği veya tamamen yok olacağı yönünde bir beklenti yaratmıştır.³ Ancak, güncel sosyolojik araştırmalar bu öngörülerin aksine dinin yok olmadığını, yeni biçimler ve işlevler kazanarak toplumsal yaşamda varlığını sürdürdüğünü ortaya koymuştur. Gilles Kepel'in "Tanrı geri döndü." ifadesiyle dile getirdiği şekilde, modernliğin dine ilişkin ölüm ilanı, günümüzde dinin çok yönlü ve etkili bir toplumsal güce dönüşmesiyle paradoksal bir çelişkiye işaret etmektedir.

Postmodernizm ise, modernizmin din karşısındaki eleştirel ve sorunlu yaklaşımına karşın, tam tersi bir şekilde, dine dönüş için yeni imkânlar sunmuştur. Bu dönüşü mümkün kılan temel unsurlar arasında, postmodernizmin etnik ve dini köklere yönelik ilgisi, geçmişle bağların yeniden inşa edilmesine verdiği önem ve kutsal ile geleneksel değerlere odaklanmayı teşvik eden yaklaşımları yer almaktadır.⁴ Ayrıca, postmodernizm, hakikatin tekil ve evrensel olmadığını, aksine birçok hakikatin var olabileceğini savunmaktadır. Bu perspektiften hareketle, tüm dinlerin kaynak, doğruluk, ahlaki ilkeler ve rehberlik açısından eşit bir statüye sahip olabileceği, dolayısıyla her birinin kendi bağlamında bir

¹ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 14; Kasım Küçükakalp, *Nietzsche ve Postmodernizm* (İstanbul: Kibele Yayınları, 2010), 176-250.

² Gencay Şaylan, *Postmodernizm* (İstanbul: İmge Kitabevi, 2006), 27-29.

³ Yasin Aktay "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İhtikamı mı?", *Din Sosyolojisi*, drl. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş (Ankara: Vadi Yayınları, 2007), 331-32; Mustafa Arslan, "Postmodernizm, Küreselleşme ve Din", *Tabula-rasa Felsefe ve Teoloji* 8 (Mayıs-Ağustos 2002), 56.

⁴ Douglas Kellner, "Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm", *Modernite Versus Postmodernite*, drl. Mehmet Küçük (Ankara: Vadi Yayınları, 2000), 377.

hakikat olarak kabul edilebileceği öne sürülmektedir. Postmodern bakış açısına göre din, toplumsal yaşamda hakikatlerden biri olarak değerlendirilebilir ve bireylerin anlam arayışlarına ve aidiyet ihtiyaçlarına yanıt verebilir. Bunun yanı sıra, postmodernizmin parçalı kimlikler, çoğulculuk ve yerellik anlayışları, bireylere kimlik ve aidiyet bağlamında farklı olanaklar sunmaktadır. Bu durum, moderniteyle ilişkilendirilen ve "büyünün kaybı" olarak adlandırılan olgunun tersine çevrilmesine; dinin yeni ve farklı biçimlerde yeniden görünürlük kazanmasına olanak sağlamıştır.

Ancak postmodernizm, bir yandan dine dönüş için bir imkân sunarken, diğer yandan tüm dini inanç ve yapıları 'büyük anlatılar' (meta-anlatılar) kategorisinde değerlendirmektedir. Postmodern düşünceye göre meta-anlatılar ise, ideolojik ve efsanevi yapılar olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, günümüz dünyasında yerel kültürlerin ve farklılıkların ön plana çıktığını savunmakta ve büyük anlatılara duyulan ihtiyacın ortadan kalktığını öne sürmektedir. Postmodern bakış açısıyla, doğru, akıl, erdem, Tanrı ve gelenek gibi kavramlara dayalı bir yaşam biçimi anlamını yitirmiştir. Ayrıca, bilim, din ve Marksizm gibi mutlak doğruluğa ulaşma iddiasındaki tüm dünya görüşleri, bu anlayış çerçevesinde yanıltıcı ve yalancı yapılar olarak nitelendirilmektedir.⁵ Bu bakış açısı, postmodernizmin dinlerle ilişkisini kaçınılmaz bir gerilim alanına dönüştürmekte ve dinlerle olan etkileşiminde yeni tartışma zeminleri yaratmaktadır.

Bu araştırma, postmodernizmin din ile kurduğu ilişki bağlamında İslâm ile nasıl bir gerilim oluşturduğu, bu gerilimin Müslüman düşünürler ile Müslüman dünyada kendini nasıl gösterdiği sorusuna cevap aramaktadır. Makalede öncelikle postmodernizmin temel kavramları ele alınmakta, ardından bu kavramlar bağlamında İslâm'ın postmodern yaklaşımlara verebileceği cevaplara değinilmektedir. Bunun yanı sıra, postmodernizmin İslâm ile ilişkisinin ve geriliminin çeşitli boyutlarını daha somut bir biçimde ortaya koymak amacıyla, farklı Müslüman düşünürlerin bu konudaki yaklaşımları incelenmekte ve Müslüman dünyadaki postmodern tezahürlerin varlığı analiz edilmektedir. Araştırmanın varsayımı, postmodernizmin temel kavramları bağlamında ileri sürdüğü düşünceler ve önerdiği yaşam biçimi ile İslâm'ın savunduğu ilkeler arasında yapısal bir uyumsuzluğun bulunduğudır. Ancak bu uyumsuzluğa rağmen, Müslüman dünyada ve Müslümanlar arasında postmodern eğilimlerin var olması ve deneyimlenmesi de söz konusudur. Çalışma, konuya ilişkin mevcut literatürün incelenmesi ve eleştirel değerlendirilmesi temelinde oluşturulmuş bir araştırma makalesidir.

1. Postmodernizm Nedir?

Postmodernizm, "post" (sonra) ve "modern" (çağdaş) kelimelerinin birleşimiyle oluşturulan bir terimdir. Türkçeye genellikle "modernizm sonrası" ya da "modernizm ötesi" olarak çevrilen bu kavram gerek içerik gerekse kapsam açısından oldukça karmaşık

⁵ Ziyaüddin Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, çev. Gökçe Kaçmaz (İstanbul: Söylem Yayınları, 2001), 21.

ve tartışmalı bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle, postmodernizmin üzerinde fikir birliğine varılmış kesin bir tanımının bulunduğunu söylemek zordur.⁶

Aslında postmodernizmin kapsamlı ve genel geçer bir tanımını yapmak, bu kavramın doğası gereği problematik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Zira postmodernizmi tanımlamak, onu belirli sınırlar içerisine hapsetmek anlamına gelir ve bu durum, postmodernizmin "sınırsız özgürlük" ilkesiyle açıkça çelişir. Bununla birlikte, postmodernizmi anlamaya yönelik çabalar, bu kavramın özündeki muğlaklığı ve akışkanlığı bir ölçüde açıklığa kavuşturmak amacıyla sürdürülmektedir.

Postmodernizm, 1960'lı yıllarda ortaya çıkan bir düşünce hareketi olarak öncelikle Fransız entelektüel çevrelerinde yankı bulmuş, 1970'li yıllarda ise Amerika Birleşik Devletleri'nde destekçi kazanmıştır. Bu hareket, 1980'li yıllarda tüm Avrupa'da geniş bir etki alanına ulaşmış ve 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de de tartışılmaya başlanmıştır. İlk anda edebiyat ve sanat alanındaki tartışmalarda kendini gösteren postmodernizm, kısa sürede sosyoloji, tarih, teoloji, siyaset, antropoloji, psikoloji, psikiyatri, dilbilim gibi birçok disipline nüfuz etmiş ve insan düşüncesini ilgilendiren hemen her olguyu tartışma konusu haline getirmiştir.⁷

Postmodernizme ilişkin literatürdeki tartışmalar ve yakın geçmişteki toplumsal, kültürel ve düşünsel dönüşümler incelendiğinde, bu kavramın modernizmin işleyiş biçimine yönelik yapısal bir eleştiriyi temsil ettiği görülmektedir.⁸ Özellikle modernitenin insana vadettiği yaşamını iyileştireceği ve bireysel özgürleşmeyi sağlayacağı yönündeki anlayışın, 20. yüzyılda yaşanan iki büyük dünya savaşıyla gerçekleşmemiş olması, modernitenin insanlık için her zaman olumlu sonuçlar üretmediğini göstermiştir. Savaşlar sırasında milyonlarca insanın hayatını kaybetmesi ve modern bilimin sunduğu teknolojik ilerlemelerin yıkıcı bir güç hâline gelerek atom bombalarının kullanılmasına yol açması, modernitenin temel iddialarını ciddi biçimde sarsmıştır. Bu durum, postmodernist düşüncenin moderniteye yönelik eleştirilerini güçlendirmiş ve modern akılcılığın mutlak geçerliliği ile evrensel ilerleme iddialarının tartışmaya açılmasına neden olmuştur. Neticede Postmodernizm, 1960'lı yıllardan itibaren Batı toplumlarında modernizmin katı normatif kurallarına, sınıflayıcı ve kategorize edici yaklaşımlarına karşı bir tepki olarak şekillenmiştir.⁹

Postmodernizm, modernizmin bireyleri ve grupları kartezyen düalete üzerine yükselen "seçkinler ve ötekiler", "siyah ve beyaz", "heteroseksüel ve homoseksüel", "kadınlar ve erkekler", "zenginler ve fakirler" gibi kategorilere ayıran yaklaşımını reddeder. Bu tür

⁶ Ernest Gellner, *Postmodernizm, İslam ve Us*, çev. Bülent Peker (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994), 41; Yavuz Bayram, "Postmodernizm Üzerine", *Baykara* 5 (2007), 37.

⁷ Küçükaltı, *Nietzsche ve Postmodernizm*, 162-163; Hasan Aydın, "Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi", *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2006), 28.

⁸ Necmi Zeka, *Postmodernizm* (İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994), 10; Ozot, *Postmodernizm ve Türk Romanındaki Yansıması*, 16.

⁹ Kellner, "Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm", 371.

kategorik ayrımların toplumsal eşitsizlikleri derinleştirdiğine ve özgürlükleri kısıtladığına inanılır.¹⁰ Buna ek olarak modernizmin, tarihsel ve geleneksel birikimi göz ardı eden ve ilerlemeci bir yaklaşıma dayanan tutumu, postmodernizm tarafından eleştirilir. Postmodernizm, tarihsel ve kültürel bağlamları dikkate alan daha çoğulcu bir bakış açısını savunur. Ayrıca modernizmin, evrensel hakikat ve değerler fikrini merkeze alan akılcı yaklaşımı, postmodernizm tarafından sorgulanır. Postmodernist düşünce, bilginin ve değerlerin bağlama özgü olduğunu ve farklı kültürel, tarihsel veya toplumsal koşullara göre değişkenlik gösterebileceğini öne sürer.

Postmodernizm, modernizmin temel varsayımlarına ve dayandığı epistemolojik temellere eleştirel bir yaklaşım sunarak toplumsal hayatta kendine özgü dinamikler yaratmıştır. Bu bağlamda, içinde bulunduğumuz çağ bazı düşünürler tarafından, mutlak bir gerçeklik anlayışının reddedildiği, simülasyonların, taklitlerin ve kurguların hâkim olduğu bir dönem olarak değerlendirilmektedir.¹¹ Jean Baudrillard'a göre, modern toplumsal yaşam, gerçeklikten ziyade, simülasyonlar, modeller, imgeler ve temsillerin egemenliği altında şekillenmektedir. Postmodern dönemde gerçeklik ile temsili arasındaki sınır belirsizleşmiş ve insanlar, gerçek olanı değil, bir simülasyon evreninde üretilmiş, taklit edilmiş ve yeniden yaratılmış imgeleri deneyimlemeye başlamıştır.¹²

Postmodern çağ, aynı zamanda toplumsal hiyerarşilerin çözülmeye başladığı, farklı referans gruplarına mensup bireylerin yaşam tarzlarının iç içe geçtiği ve bu kültürel karışımın bireylerde çok yönlü ve heterojen tutumlar ile davranışlar ortaya çıkardığı bir dönemdir. Örneğin, bir yanda modern tarzda giyinen ancak dini ibadetlerini de titizlikle yerine getiren; diğer yanda saçını örtmekte kararlı ancak aynı zamanda belirgin biçimde makyaj yapan bayanlar, bu dönemin çok katmanlı yapısını gözler önüne sermektedir.¹³ Bununla birlikte, postmodernizm, katı ve sıkı normların yerini esnek yapılar, çoğulculuk ve hoşgörünün aldığı bir sosyo-kültürel atmosfer yaratmıştır. Bu dönemde, farklı kültürel öğeler bir arada bulunmakta ve adeta "her şeyin her şeye gittiği" bir toplumsal anlayış ön plana çıkmaktadır.

Postmodernizm, karışıklıkların fenomenolojisi olarak nitelendirilebilir. Bu düşünce sistemi, modernizmin getirdiği akılcılığa, materyalizme, telkine dayalı itaate, bireyi köleleştirip makineleştiren teknolojiye ve bilime yönelik eleştirel bir tavır sergiler.¹⁴ Postmodernizmin en belirgin özelliği, yerleşik genel kabulleri sorgulamak ve yıkmaktır. Postmodern yaklaşımda birleştiricilik yerine ayrıştırıcılık, sentez yerine farklılık,

¹⁰ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997) 64; Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 24.

¹¹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Dora Yayınevi, 2011), 208-209; Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 22-23.

¹² Jean Baudrillard, *Sessiz Yığınların Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu*, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990), 14; Guy Debord, *Gösteri Toplumu*, çev. Ayşen Ekmekçi-Okşan Taşkent (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996).

¹³ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 209.

¹⁴ Şaylan, *Postmodernizm*, 34, 58.

basitleştirme yerine karmaşıklık tasarım yerine rastlantısallık, bütünleştirme yerine yapıbozum, bütünlük yerine parçalanma, büyük anlatılar yerine yerel ve küçük anlatılar, nesnellik yerine öznel yorumlar ve belirlenimcilik yerine belirsizlik öne çıkar.¹⁵ Olumsuzlanan büyük anlatıların eşlik ettiği bu paradigma, süreksizlik, bozulma, yersizlik, yurtsuzluk, belirsizlik ve parçalanma gibi unsurları merkeze alır. Bu bağlamda, ilerleme anlayışı yerine tükenmişlik, iyimserlik yerine kötümserlik, rasyonellik yerine irrasyonellik tercih edilen kavramlardır.¹⁶

Postmodernizme ilişkin yaklaşımların mutabakata vardıkları ortak noktalar, evrensel hakikat arayışına ve kesin bilgi iddialarına mesafeli bir duruş sergileyerek genel geçerlilik iddialarını reddetmeleri; farklı bakış açıları, kimlikler ve anlatılara vurgu yaparak çoğulculuğu ve parçalanmışlığı benimsemeleri; homojenlik yerine heterojen yapılar ile kültürel farklılıkları ön plana çıkarmaları ve her şeyin geçici ve belirsiz olduğu fikrini eleştirel ve ironik bir üslupla kabullenmeleridir.¹⁷

Özetle postmodernizm, Aydınlanma Çağı'ndan itibaren insanın ilerlemeye olan inancında meydana gelen bir sapmayı ifade eder. Bu bağlamda, bilimin ayrıcalıklı ve mutlak bir bilgi kaynağı olarak konumu, postmodern dönemde sorgulanmaya başlanmıştır. Postmodern durum, evrensel geçerlilik iddiası taşıyan söylemlerin güvenilirliğinin sarsıldığı, modernist paradigmalardan çöküşe uğradığı, gerçekliğin yerini simülasyon ve imgelerin aldığı, çoğulculuk ve farklılık vurgusunun ön plana çıktığı bir durum olarak tanımlanabilir.

2. Postmodernizmin Temel Kavramları

2. 1. Gerçeklik ve Hakikat

Postmodernizm, gerçeklik (hakikat) kavramına ilişkin geleneksel yaklaşımları sorgulayan ve mutlak bir gerçeklik (hakikat) anlayışını reddeden bir düşünce sistemidir. Bu yaklaşıma göre, nesnelerin arkasında sabit ve evrensel bir gerçeklik bulunmamaktadır. Gerçeklik, bireylerin tarihsel, kültürel ve toplumsal konumlarının ürettiği algıların bir yansıması olarak ortaya çıkar. İnsanlar, salt olarak "gerçeği" görmek yerine, kendi bakış açıları, çevresel etkenler ve tarihsel-kültürel çerçeveler ışığında seçip odaklandıkları imgeleri algırlar.¹⁸ Postmodern düşünceye göre, modernitenin maddi gerçeklik ve öz arasındaki net ayrımlarına duyulan güven yerini, imgelerle maddi gerçeklik arasındaki sınırların belirsizleştiği bir duruma bırakmıştır. Bu durum, Baudrillard'ın "simülasyon" kavramıyla ifade ettiği şekilde, imgelerin ve temsillerin gerçeğin yerini almasına yol açar.

¹⁵ Pauline Maria Rosenau, *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan (Ankara: Bilim ve Sanat, 2004), 26; Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 59-60; Mehmet Akgül, "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din", *Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 209.

¹⁶ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş (İstanbul: Can Yayınları, 2018) 65; Ali Akay, *Postmodern Görüntü* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), 9-10.

¹⁷ David Harvey, "Postmodernizme Bir Bakış", çev. Oğuz Işık, *Birikim Dergisi* 49 (1993).

¹⁸ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 22; Süleyman Hayri Bolay, "Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, ed. Çoşkun Can Aktan (Konya: Çizgi Yayınevi, 2003), 69.

Toplumsal yaşam, artık mutlak gerçekliklerin değil; taklitlerin, imgelerin ve temsillerin tahakkümü altında şekillenmektedir.¹⁹ Bu tahakküm, bireylerin toplumsal pratiklerini, kimliklerini ve ilişkilerini, gerçekliğin nesnel bir zeminden ziyade görelî ve yoruma açık bir düzlemde yeniden kurmaya zorlar.

Postmodernizm, genel geçer ve evrensel önermelerin reddedilmesi üzerine temellenir. Mutlak ve tek bir doğrunun var olmadığı,²⁰ her anlayışın eşit seviyede doğru olduğu ve serbest olarak yaşaması düşüncesi, bu paradigmanın merkezindedir. Gerçeklik, bütüncül ve uyumlu bir yapı arz etmez; aksine, çok katmanlı, karmaşık ve çelişkilerle doludur. Postmodern düşünürler, gerçeğin mutlak bir yorumunun mümkün olmadığını, bunun yerine gerçekliğin zamansal ve mekânsal çerçevede anlam kazanabileceğini savunurlar.²¹ Ayrıca postmodernist düşüncede gerçeklik, dilsel ve kültürel yapılar dışında bağımsız bir biçimde var olan bir şey değildir. "Gerçek" ancak belli bir dil oyunu içinde anlam kazanan bir kavramdır.²²

Postmodernist düşünürlere göre, nesnel gerçeklik, algıladığımızdan veya doğrudan deneyimlediğimizden çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Gerçeklik, nesnel ve değişmez bir biçimde bize verilmiş, zihinsel yansımalarımızın ötesinde, bağımsız bir varlığa sahip bir olgu olarak değerlendirilemez. Dış dünyada insandan bağımsız bir hakikat yoktur. Aksine, bireyler gerçekliği, gereksinimleri, ilgi alanları, önyargıları ve kültürel gelenekleri doğrultusunda inşa eder. Bu bağlamda, gerçeklik insan öznesine dışarıdan verili bir unsur olmaktan ziyade, öznenin aktif katılımıyla oluşturulan çoğul bir yapıya sahiptir.²³

2.2. Çoğulculuk

Postmodernizmin temel niteliklerinden biri olan çoğulculuk, modernizmin eleştirisi üzerine inşa edilmiş bir düşünsel paradigmayı temsil eder. Modernizmin homojenleştirici ve normatif yaklaşımlarını sorgulayan postmodernizm, her türlü kategorileştirme ve sınıflandırmayı reddederek yüksek kültür ile alt kültür ya da popüler kültür arasındaki ayrımları ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.²⁴ Çoğulculuk, etnik gruplar, siyasi ideolojiler, ekonomik teoriler, cinsiyet kimlikleri ve dini inançlar gibi farklı toplumsal kategorileri ve kimlikleri içeren geniş kapsamlı bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, çeşitliliği ve farklılıkları birer değer olarak kabul ederken, her türlü mutlakiyetçi

¹⁹ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2011), 14-15.

²⁰ Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirleri*, haz. Ümit Tatlıcan-Gülhan Demirez (İstanbul: Sentez, 2014), 448; Şaylan, *Postmodernizm*, 125.

²¹ Aydın, "Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi", 31.

²² Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Deniz Kanit (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000); Ali Utku, "Dil Oyunları", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (Ankara: Ebabil Yayınları, 2006).

²³ Mustafa Tekin, "Din ve Postmodernlik", *Din Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan-Mustafa Tekin (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 373; Aydın, "Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi", 29-30.

²⁴ Glenn Ward, *Postmodernizmi Anlamak*, çev. Tufan Göbekçin (İstanbul: Optimist, 2014), 56.

ve hiyerarşik anlayışa eleştirel bir perspektifle yaklaşmaktadır.²⁵

Bu kavram, farklı toplumsal kesimlerin düşünce, inanç, ifade ve örgütlenme özgürlüklerini savunmanın yanı sıra, toplumsal gücün dini, ekonomik ve kültürel boyutlarda daha yaygın ve eşitlikçi bir biçimde dağıtılmasını öngörmektedir.²⁶ Modern dünya, genellikle katı ve tutarlı yapılarla ilişkilendirilirken, postmodern dönemin temel özellikleri arasında çoğulculuk, esneklik ve hoşgörü gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Postmodern dönemde katı olan her şey buharlaşmakta ve her şey mubah görülmektedir.²⁷

Postmodernite, farklılıkları benzerlikler üzerinden homojenleştirmek yerine, çeşitliliklerin kendi özgünlüğü içinde kabul edilmesini ve toplumsal yaşamda bir arada var olma pratiğinin geliştirilmesini hedefler. Ötekiliği ve farklılıkları yönetme çabasının ütopyacı bir ideal olduğu eleştirisiyle, "öteki"nin kendi ötekiliği içinde tanınması ve meşruiyet kazanması gerektiğini savunur. Postmodernizmin çoğulculuğa dayalı yaklaşımı, farklılıkları bir tehdit unsuru olarak algılamak yerine, bunları toplumsal zenginliğin bir parçası olarak görür ve bu zenginliklerin kamusal alanı daha kapsayıcı hale getirecek şekilde ifade edilmesini önceliklendirir.²⁸

2.3. Meta-Anlatılar

Postmodernizm, toplumu evrensel bilgi ve değerlere dayalı meta-anlatılar aracılığıyla dönüştürmeyi amaçlayan yaklaşımlara yönelik köklü bir eleştiri geliştirmektedir. Postmodernist düşünceye göre meta-anlatılar, toplumsal ve bireysel gerçeklikleri tek bir çerçeveye indirgemeyi hedefleyen ve evrensel geçerlilik iddiası taşıyan ideolojik yapılandırmalardır. Postmodern perspektif, toplumsal gerçekliklerin çeşitliliğini ve yerel özgünlüğünü öne çıkaran bir anlayışla, meta-anlatıların tekilci ve homojenleştirici doğasını reddeder.²⁹

Jean-François Lyotard, postmodernizmin meta-anlatılara yönelik eleştirilerinde öne çıkan en önemli düşünürlerden biri olarak kabul edilmektedir. Lyotard, meta-anlatıları ideolojik ve mitolojik yapılar olarak tanımlamış ve Hristiyanlığın Tanrı'nın evrensel hâkimiyetine dayalı öğretisini, Marksizmin sınıf mücadelesine odaklanan tarihsel materyalizm anlayışını ve modern bilimin evrensel hakikat iddialarını bu yapılar arasında örnek göstermiştir. Ona göre, postmodern dönem, meta-anlatılara duyulan güvensizlik ve inançsızlık dönemi olarak karakterize edilmektedir. Ona göre postmodern sayılan tutum üst anlatılara karşı inançsızlıktır.³⁰

²⁵ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 24.

²⁶ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 211.

²⁷ Vejdi Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum Sosyolojisi Giriş* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009), 167.

²⁸ Bahtinur Mönü, "Postmodernizm ve Postmodern Kimlik Arayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013), 33-34.

²⁹ Slattey, *Sosyolojide Temel Fikirleri*, 450.

³⁰ Jean Francois Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Bilge Su Yayıncılık 2013), 8; Aydın, "Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi", 41.

Pauline Marie Rosenau da postmodernist yaklaşımın önemli bir temsilcisi olarak, meta-anlatılara meydan okur. Rosenau, postmodernizmi, küresel, politik, dinsel ve toplumsal bağlamdaki tüm dünya görüşlerine karşı bir başkaldırı olarak tanımlar. Ona göre Hristiyanlık, İslâm, Marksizm, kapitalizm, feminizm, modern bilim ve laik hümanizm gibi düşünce sistemleri, indirgemeci ve baskıcı yapılar olarak görülmelidir. Rosenau, bu sistemlerin, büyücülük, astroloji veya ilkel tarikatların varsayımlarından daha sağlam temeller üzerine kurulu olmadığını savunur. Postmodernizm, tüm bu anlatıları eşit derecede eleştiriye açık görerek herhangi birinin üstünlük iddiasını sorgular ve bireysel farklılıkları ön planda tutar.³¹

Postmodernizm, meta-anlatılara yönelik eleştirilerini yalnızca ideolojik ya da politik sistemlerle sınırlı tutmayıp, dinsel, bilimsel ve toplumsal açıklamalara da uzatmaktadır. Geleneksel dini yorumların evrensellik, bütünlük ve diğer yorumlara üstünlük iddialarını reddeden postmodernist yaklaşım, dinsel metinleri ve mesajları, büyük ölçüde kültürel ve tarihsel bağlamların ürünü olarak değerlendirmekte, hatta bu mesajları basit hikâyeler düzeyine indirgemektedir. Bu bağlamda, Hristiyanlık ve İslâm gibi dinlerin evrensel hakikat iddiaları, postmodernizm tarafından birer meta-anlatı olarak ele alınmakta ve bu iddiaların totaliter doğasına dikkat çekilmektedir.³²

Postmodernizm, tüm gerçekliklerin geçici ve bağlamsal olduğunu öne sürerek hakikatin sabitlenemez ve evrenselleştirilemez bir yapı arz ettiğini savunur. Postmodern perspektif içerisinde, Tanrı kavramı da diğer meta-anlatılar gibi tarihsel bir bağlama indirgenmiştir. Tanrı'nın tarihe anlam ve yön veren, moralitenin nihai kaynağı olarak merkezi bir rol üstlendiği geleneksel anlayışların sona erdiği iddia edilmektedir. Bu anlayış, Tanrı'nın ontolojik ve epistemolojik merkezîyetçiliğinin postmodernizmin eleştiri süzgecinden geçirildiğini ve bu kavramın bir inanç sistemi olarak yerel bağlamlara hapsedildiğini ortaya koymaktadır.³³

Sonuç itibarıyla, postmodernizm, meta-anlatıların evrensellik iddialarını reddederek, çoğulculuğu, yerelliği ve bireysel anlatıları ön plana çıkaran bir düşünce sistemi olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, hem bilimsel hem de toplumsal bağlamlarda genel-geçer hakikatlerin yerine bireysel ve yerel hakikatlerin göreceli geçerliliğini savunmakta; hakikatin ve anlamın, mutlak değil, sürekli değişen bağlamsal bir olgu olduğunu vurgulamaktadır.

2.4. Eklektizm

Postmodernist düşünce, modernitenin otoriter, sınırları belirleyen ve tekilci (siyah-beyaz, kadın-erkek vb.) yapısına bir tepki olarak doğmuş ve çoğulculuğu ile çeşitliliği temel değerler olarak benimsemiştir. Postmodernizm, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu

³¹ Rosenau, *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*, 23.

³² Kurt, *Din Sosyolojisi*, 209-210.

³³ Erkan Perşembe, "Modernlikte ve Postmodernlikte Din", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2003), 175-176.

imkânlar sayesinde bireylerin sürekli etkileşim içinde bulunduğu, birbirlerinin varlığından ve yaşam pratiklerinden haberdar olduğu bir dünya tasavvuru sunmaktadır. Bu bağlamda, postmodernizm, küreselleşmenin etkisiyle giderek küçülen bir dünyada farklılıkların bir arada var olabileceği bir toplumsal yapının olanaklarını araştırmaktadır. Kültürel, toplumsal ve bireysel çeşitliliklerin bir arada sürdürülebilir olduğu bu yapı, postmodernizmin homojenleştirici ve genelleştirici anlayışlara karşı geliştirdiği bir alternatif olarak değerlendirilmektedir.

Postmodernizmin çoğulculuğa dayalı yaklaşımı, epistemolojik ve kültürel düzeyde serbestlik ve eklektizm eğilimlerini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Paul Feyerabend'in bilimsel akılcılığa yönelik eleştirisiyle formüle ettiği "her şey geçerlidir" (anything goes) anlayışı, postmodernizmin esneklik ve çok yönlülüğe dayalı karakterini açıklamak için önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Postmodernizmde herkes gönlüne göre bir şeyler bulabilmektedir.³⁴

Akbar Ahmed, *Postmodernizm ve İslam* adlı eserinde, postmodern dönemde ortaya çıkan eklektizm anlayışını somut örneklerle açıklamaktadır. Ahmed'e göre, postmodern bireyler, günlük yaşam pratiklerinde farklı kültür ve değer sistemlerinden unsurları bir araya getiren bir yaklaşım benimsemektedir. Bu bağlamda, Fransız parfümlerinin kullanılması, Marks & Spencer gibi Batılı markalardan giyinilmesi, hem rap hem de reggae müzik türlerinin dinlenmesi, öğle yemeklerinde McDonald's'ta yemek yenmesi, akşamüstü John Wayne'in eski bir Western filminin izlenmesi ve akşam yemeğinde bir Bangladeş restoranında Hint tandurisi tüketilmesi gibi davranışlar, postmodern eklektizmin bireysel yaşamlardaki tezahürlerine örnek olarak sunulmaktadır. Bu tür pratikleri, postmodern dönemin "her şey her şeyle gider" anlayışını açık bir biçimde yansıtmaktadır. Postmodernizmin bu karakteristiği, bireylerin kültürel ve toplumsal aidiyetlerini sabit kategorilerle tanımlamaktan kaçındığını ve bunun yerine çok yönlü ve bağlamsal kimlik inşasına yöneldiğini göstermektedir.³⁵

Türkiye bağlamında postmodernizmin ve eklektizmin toplumsal yansımaları dikkate değer bir şekilde gözlemlenmektedir. Örneğin, ileri teknoloji ürünü bir otomobilin arka camında "Allah'a emanet" yazısının yer alması, Ramazan ayında Burger King'in "Pastırmalı Sultan Burger" gibi yerel unsurları barındıran ürünler sunması ya da McDonald's'ta tasavvuf müziği eşliğinde iftar açılması gibi pratikler, bu durumun somut örneklerini teşkil etmektedir. Benzer şekilde, başörtüsü takarken göbeği açık bir kıyafet tercih eden genç kadınlar, konserlerde dans eden dindar görünümlü bireyler veya hac dönüşünde gümrükten alkollü içecek satın alan kişiler gibi örnekler, postmodern eklektizmin Türkiye

³⁴ Seyfettin Aslan-Abdullah Yılmaz, "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, ed. Coşkun Can Aktan (Konya: Çizgi Yayınevi, 2003), 8; Aydın, "Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi", 43.

³⁵ Akbar S. Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, çev. Osman Ç. Deniztekin (İstanbul: Cep Kitapları, 1995), 39-40; Harvey, "Postmodernizme Bir Bakış", 108.

özelindeki sosyal tezahürlerini ortaya koymaktadır.³⁶ Bu tür davranışlar, bireylerin farklı kültürel, dini ve sosyal unsurları bir araya getirerek kendi yaşam tarzlarını ve kimliklerini oluşturma eğilimini yansıtmaktadır.

Postmodernizm, bu çeşitliliği yalnızca meşrulaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda geleneksel anlamda sınırları ve kategorileri esnetmektedir. Bu bağlamda bireyler, çeşitli unsurlar arasından seçim yaparak bu unsurları harmanlayıp kendilerine özgü kimlikler ve yaşam pratikleri inşa edebilmektedir.

3. Postmodernizm ve Din: İslâm ile İlişkisine Dair Bir Değerlendirme

3.1. Postmodernizm ve Din İlişkisi

Postmodernizmin İslâm ile ilişkisini ele almadan önce, genel olarak postmodernizmin dine ve din merkezli yaklaşımlara yönelik tutumunu kavramsal bir çerçevede tartışmak uygun olacaktır. Postmodernizm, modernizme yönelik eleştirel tavrının bir uzantısı olarak, din ve dini yorumlara da eleştirel bir perspektiften yaklaşmaktadır. Bu bağlamda postmodern düşünce, dinsel mesajları sıklıkla basit masallar düzeyine indirgemekte ve tüm dini açıklamaları “büyük anlatılar” kategorisinde değerlendirmektedir.³⁷

Postmodernizmin temel özelliklerinden biri, mutlak hakikat iddialarına karşı mesafeli bir duruş sergilemesidir. Bu yaklaşım, her türlü kesinliği sorgulamakta ve tüm hakikat iddialarının geçici, göreceli ve farklı yorumlara açık olduğunu vurgulamaktadır. Böylelikle postmodernizm, dini metinlerin ve mesajların mutlak birer hakikat taşıdığına ilişkin geleneksel kabulü sorunsallaştırır ve bunları, sosyal, kültürel ve tarihsel bağlamları içerisinde çoklu perspektiflerle değerlendirme eğilimi gösterir.³⁸

Postmodernist düşünce, dinlerin epistemolojik ve ontolojik iddialarını birer kültürel fenomen olarak ele alır ve bu nedenle dini, öncelikle kültürel bağlamları içinde anlamlandırmayı hedefler. Bu yaklaşım, dinî değerleri ve inanç sistemlerini tarihsel ve toplumsal koşullara indirgemekte, onları evrensel hakikat iddialarından ziyade yerel ve öznel deneyimlerin bir yansıması olarak görmektedir.³⁹

Postmodernist paradigmaya göre, Tanrı'nın tarihe nihai bir anlam ve yön veren mutlak bir hakikat kaynağı olarak kabul edildiği dönem geride kalmıştır. Bu bağlamda, dinî değerler ve moralite, ilahi bir kaynaktan türeyen mutlak hakikatlerden ziyade, bireyler arası etkileşimlerden ve toplumsal bağlamlardan doğan öznel ve bağlamsal anlamlandırmalar olarak değerlendirilir. Postmodernist düşünce, “Ben” ile “Öteki” arasındaki ilişkiyi gerçekliğin temel yapısı olarak görür ve dinî değerler ancak bu ilişkinin

³⁶ Mustafa Tekin, “Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 22-23 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 209.

³⁷ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 210.

³⁸ Mustafa Tekin, “Postmodernizmin “Din” Sorunu”, *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 16.

³⁹ Mustafa Tekin, *Kutsalın Serüveni* (İstanbul: Açılım Kitap, 2003), 273, Mustafa Tekin, “İslam'ın Postmodern İmkânı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 568-570.

dinamikleri bağlamında anlam kazanmaktadır.⁴⁰

Postmodernizm, eleştirel yaklaşımı doğrultusunda, kendi içinde bir paradoks barındırmaktadır. Postmodern düşünce, modernizmin sekülerleştirici etkilerine yönelik bir tepki olarak, dünyayı yeniden “büyülü” bir niteliğe kavuşturma arzusunu taşımakta ve bu bağlamda dinin yeniden değerlendirilmesi için bir zemin oluşturmaktadır.⁴¹ Postmodernizmin, dünyayı eski gizemli yapısına döndürme ve bireylerin manevi arayışlarına farklı bir perspektif kazandırma vaadi, dinin postmodern bağlamda yeniden yorumlanmasını mümkün kılmaktadır. Ancak bu süreç, dinin klasik anlam ve işlevinden uzaklaşarak, bireysel ve toplumsal düzeyde yeniden inşa edilen bir olguya dönüşmesiyle sonuçlanmaktadır.

3.2. İslâm ile İlişkisi Bağlamında Müslüman Düşünürlerin Postmodernizme Yaklaşımları

Postmodernizm ile İslâm arasındaki ilişki, son dönemlerde Müslüman düşünürlerin bu akıma yönelik değerlendirmeleri çerçevesinde yeniden ele alınmaktadır. Bu kapsamda İslâm dünyasından Akbar Ahmed ve Ziyaüddin Serdar ile Türkiye’den Mustafa Tekin ve Kasım Küçükalp’in postmodernizme dair yaklaşımları dikkat çekicidir.

Akbar Ahmed, giderek daha seküler, kuşkucu, saygısız, parçalanmış ve maddiyatçı bir anlayışı barındıran postmodern dönemin Müslümanlar açısından pek çok zorluk içerdiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, İslâm’ın temel ilkelerine sadık kalarak yaşamının güçleştiğini belirtir.⁴² Modern yaşam pratiklerinin İslâmî değerlerle uyuşmayan yönleri, Müslümanların çözüm bekleyen birçok soru ile karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Örneğin camilerin toplumsal ve yerel faaliyetin merkezi olmaktan uzaklaşıp yerini alışveriş merkezlerine bırakması, İslâmî erdemlerin (aile hayatı, çocuklarla ilgilenme, iffet, alçakgönüllülük vb.) postmodern çağın aykırı felsefi eğilimleri karşısında nasıl korunacağı ve bu değerlerin diğer insanlara nasıl aktarılacağı, Ahmed’in üzerinde durduğu temel meselelerdendir. Öte yandan, kutsal metinlerden kaynaklanan geleneklere ve belirli bir davranış kuralları bütününe dayanan İslâm gibi bir dinî uygarlığın, geçmişi geri plana itip değişiklik ve çeşitliliği, çok sesliliği coşku ile benimseyen bir çağın gerekleriyle nasıl uzlaşabileceği de ayrı bir sorun alanı olarak gündeme gelmektedir.⁴³

Bununla birlikte, Ahmed’e göre postmodernizm umut ve hoşgörü anlayışıyla belli olanaklar da sunmaktadır. Parçalanmışlık ve kuşkuculuk içindeki bir dünyada, postmodernizmin ve özellikle medyanın sunduğu fırsatlar, İslâm için yeni imkânlar kapı aralamaktadır. Postmodernizmin bilgi, medya ve sanat mirasına erişilebilirliği artırması, İslâmî bir “Rönesans”ın yaşanmasına ve İslâm’ın zengin sanatsal mirasının tüm dünyaya

⁴⁰ Perşembe, “Modernlikte ve Postmodernlikte Din”, 176.

⁴¹ George Ritzer, *Büyük Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, çev. Şen Süer Kaya (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000); Perşembe, “Modernlikte ve Postmodernlikte Din”, 174.

⁴² Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 13.

⁴³ Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 18.

tanıtılmasına uygun bir zemin hazırlayabilir. Televizyon gibi kitle iletişim araçları sayesinde farklı ülkelerdeki Müslüman topluluklara ait sanat eserlerinin ve kültürel değerlerin geniş kitlelere ulaştırılması artık mümkündür.

Akbar Ahmed, postmodern çağın hoşgörü, iyimserlik ruhu ve bireylerin kendini tanımasına yaptığı vurguyu değerli bulmakla birlikte, bu çağın alaycılık, müstehzi tavır ve ironiyle beslenen yönünün iman ve dindarlık üzerinde tehdit oluşturduğunu da belirtir. Ahmed, İslâm ile postmodernizmin aynı dönemde var olmalarına rağmen, hakikatin doğası ve çağın özü hakkında farklı kapılara sahip olduklarını ifade eder. Postmodern dönemin, Müslümanlarda içtihad kapılarını zorladığını; ancak birçok Müslümanın bu çağın gerçekliğine kulak tıkayarak kendilerini tehlikeye attığını savunur. Ahmed'e göre, içtihad kapıları açılmadan önce Müslümanlar bu çağın doğasını ve kudretini tanımalı, çağın temsilcilerini tanıyarak onların fikirlerinden haberdar olmalıdır.⁴⁴

Postmodernizmin kuramsal ve tavrısal biçimleri, hatta kaynaklandığı mantık bile hoşgörü ve serbestliği öne çıkarmaktadır. Bu, herkesin kendi değer ve inançlarına göre hareket edebileceği bir ortamı beraberinde getirir. Ahmed, katı sınırların giderek buharlaştığı bir çağda kesin ayrımlara gitmenin güç olduğunu vurgulayarak, bir bireyin kesişen kimliklere sahip olabileceğini belirtir. Bu durum, çoklu kimlik yapısını ve eklektik bir yaşam pratiğini mümkün kılmakta, aynı zamanda başkalarına karşı hoşgörünün gerekliliğine işaret etmektedir. Ahmed'e göre, bir kişi hem dindar bir Müslüman hem de sadık bir İngiliz vatandaşı olabilir; bu, çağımızın zenginlik ve zevk kaynaklarından biridir.⁴⁵

Sonuç olarak, Akbar Ahmed'in değerlendirmelerine göre, manevi değerlere karşı hoşgörüsüzlük ve inanç yoksunluğu içine batmış bir dünyada İslâm'ın sunabileceği çok şey vardır. Bu potansiyelin gerçeğe dönüşebilmesi için hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında evrensel bir hoşgörünün tesis edilmesi ve herkesin özgün kimliğine saygı gösterilmesi elzemdir. Postmodern çağın sağladığı imkânlar, özellikle de hoşgörü ve iletişim kanallarının genişlemesi, bu doğrultuda bir fırsat olarak görülmelidir. Bu da postmodernizmin ihsanlarından biridir.⁴⁶

Ziyaüddin Serdar ise postmodernizmin kendisini yedi temel ilke üzerine inşa edilmiş bir "tamamlanmış teoloji" ya da din şeklinde sunduğunu ifade etmektedir. Söz konusu yedi ilke şu şekilde sıralanır: "Doğru yok, Gerçek yok, Sadece imgeler, Anlam yok, Çoğulculuk (herkes ve her şey için), Temsil ve Mutlak Şüphe."⁴⁷ Serdar'a göre, bu öğretiye karşı direniş yalnızca Batılı olmayan ilahi geleneklerden gelebilir. Bu noktada postmodernizmin temel amacı, Batılı olmayan toplumların "kutsal" fikrini kendi bakış açısıyla yeniden biçimlendirmektir. "Kutsal" düşüncesi; İslâm'dan Çin'e, Avustralya'dan Afrika'ya kadar Batılı olmayan tüm kültürlerin merkezinde yer almakta, dinî veya doğa temelli ilahlilik kavramı ise bu

⁴⁴ Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 298.

⁴⁵ Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 300.

⁴⁶ Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 300-301.

⁴⁷ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 8.

toplumlara kimlik kazandıran ana kaynak konumundadır. Postmodern projenin öncelikli hedefi de bu gelenekleri ve onların tarihsel birikimlerini kendi istekleri doğrultusunda dönüştürerek dünyayı kutsaldan arındırmaktır. Nitekim İslâm'daki kutsallık düşüncesinin temellerini sorgulamayı amaçlayan bir postmodern roman olan *Şeytan Ayetleri* de Serdar'ın gözünde postmodernizmin söz konusu gayesini açıkça yansıtmaktadır.⁴⁸

Serdar, postmodernizmi yalnızca Batılı olmayan toplumların kutsal kavramlarını işgal etmekle kalmayan, aynı zamanda onları tüketmeye ve yok etmeye çalışan bir sistem olarak tanımlar. Ona göre, sömürgecilik, Batılı olmayan toplumların fiziksel topraklarını işgal etmeyi hedeflemişken, modernite bu işgale ideolojik bir boyut eklemiştir. Postmodernizm ise bu süreci daha da ileriye taşıyarak Batılı olmayan toplumların gerçekliklerini, kültürel hafızalarını ve kimliklerini ele geçirmeyi amaçlamaktadır. Postmodernizmin nihai hedefi, ötekiyi Batı'nın kendi potansiyelini gerçekleştirmek için bir araç hâline getirmek ve kullanmaktır.⁴⁹

Ziyaüddin Serdar'a göre postmodernist düşünce, gerçeğin tek, mutlak ve evrensel olduğu yönündeki modernist yaklaşımları köklü bir şekilde sorgulamakta ve zayıflatmaktadır. Postmodernizm, akıl ile büyüğü aynı düzlemde ele alarak, tüm hakikat iddialarının göreceli olduğunu ileri sürer. Bu çağda kuşku temel referans noktası haline gelmiş; görecelik ise norm olarak kabul edilmiştir. Modernitenin baskın tekçilik anlayışına karşı postmodernizm, Batı dışı kültürleri insanlığın ortak sahnesine taşıyan, kültürel ve etnik çeşitliliği teşvik eden, çoğulculuğu destekleyen bir paradigmaya dönüşmüştür. Serdar, bu düşünsel ortamı "yeni bir kitabın giriş bölümünü" yazmaya benzetir ve bu yeni dönemde Müslümanların ilk görevinin hem kendi inançlarını hem de başkalarının inançlarını ciddiye ele almak olduğunu savunur.⁵⁰

Serdar'a göre Müslüman kimliği, Batı'ya reaksiyoner bir duruşla değil; Müslümanların kendi tarihsel tecrübelerine, geleneksel değerlerine ve İslâmî dünya görüşlerine sadakatle yeniden inşa edilebilir. Bu inşa süreci, Hz. Muhammed'in Medine'de temellerini attığı adalet, özgürlük ve eşitlik esaslarına dayanan toplumsal yapıların yeniden yorumlanmasıyla mümkündür.⁵¹

Ayrıca Serdar, Müslümanlar ile Hristiyanlar gibi inanç temelli toplulukların, tarihsel çatışma ve ayrışmaları bir kenara bırakarak, sekülerizmin ve onun çağdaş türevi olan postmodernizmin oluşturduğu varoluşsal tehdide karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini belirtir. Ona göre sekülerizm, dini duyarlılığı felç eden ve insanî varoluşu zayıflatan evrensel bir krizdir. Bu tehditle mücadele, ancak ortak manevi ve entelektüel

⁴⁸ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 9.

⁴⁹ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 36.

⁵⁰ Ziyaüddin Serdar, *Islam, Postmodernism and Other Futures A Ziauddin Sardar Reader*, ed. Sohail Inayatullah and Gail Boxwell (London: Pluto Pres, 2003), 122-123.

⁵¹ Serdar, *Islam, Postmodernism and Other Futures*, 244-247.

kaynakların seferber edilmesiyle mümkün olabilir.⁵²

Postmodern çağın meydan okumalarına karşı, Serdar'ın önerdiği çözüm, Kur'an ve Sünnet'i merkeze alan; ancak tarihsel bağlamın ve çağın dinamiklerinin de farkında olan yeni bir İslami gelenek ve fıkıh anlayışının geliştirilmesidir. Bu yeni fıkıh, klasik dönem İslam hukukunun tarihsel bağlamla sınırlı hükümlerini güncel şartlar çerçevesinde yeniden değerlendirmeli; böylece Müslümanlara hem modernitenin hem de postmodernitenin meydan okumalarına karşı sahil ve işlevsel bir zemin sunmalıdır.⁵³

Postmodernizmin ahlaki temelleri yıkan bir düşünce sistemi olduğunu savunan Serdar, bu sistemin hiçbir sorumluluğun olmadığı bir dünya yarattığını ifade etmektedir. Postmodern birey, mutlak özgürlüğe sahip olmakla birlikte, toplumsal yükümlülüklerden ve etik sorumluluklardan azade bir yaşam sürmeyi idealize eder. Bu bakış açısına göre, yükümlülükler bireye yapılan bir zulüm olarak algılanmaktadır; geniş aile yapısı genç kuşaklara, evlilik kadınlara, başörtüsü ise bireysel özgürlüğe bir baskı unsuru olarak görülmektedir. Postmodernizmin bu tutumu, geleneksel ahlaki ve toplumsal değerlerin altını oymaktadır.⁵⁴

Serdar'a göre, postmodernizme karşı gerçek bir kültürel kurtuluş ancak yaşayan geleneklere ve kimliğe sahip çıkmakla mümkündür. Bu bağlamda, Batılı olmayan toplumlar, kendilerini tanımlayan etik ve ahlaki vizyonu, varlık amacını ve tarihî miraslarını canlı tutarak direniş gösterebilirler. Postmodernizme karşı en etkili direniş biçimi, bu değerlerin entelektüel ve kültürel formlar aracılığıyla ifade edilmesidir. Batılı olmayan toplumlar, kendilerine özgü kimliklerini koruma ve kültürel birikimlerini gelecek nesillere aktarma sorumluluğunu üstlenerek, postmodernizmin etkilerine karşı güçlü bir duruş sergileyebilirler.⁵⁵

Mustafa Tekin ise, postmodernizm ile din, özelde ise İslâm arasındaki ilişkinin her iki yapının doğasından kaynaklanan özellikler nedeniyle gerilimli bir zeminde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, postmodernizm ve din arasındaki ilişki, esasen karşıtlık ve süreksizlik üzerine kuruludur. Postmodernizm, biyolojik, bilişsel ve ahlaki kesinlikleri temelden yoksun bırakırken, dinler bu tür kesinliklere dayanmakta ve bunları korumayı hedeflemektedir.⁵⁶

Tekin, İslâm ve postmodernizm kavramlarının, birbirinden tamamen farklı zihin dünyalarına ait olduğunu vurgular. İslâmî epistemoloji, referanslarını aşkın bir kaynaktan alırken, postmodernizm seküler bir zemine oturmaktadır. İslâm, tevhid anlayışıyla insanı bir bütün olarak ele alır, bilgi kaynağı olarak vahyi kabul eder ve hakikatin mutlaklığını savunur. Buna karşın, postmodernizm parçalı, çoğulcu ve eklektik bir yapıya sahiptir; insan

⁵² Serdar, *İslam, Postmodernism and Other Futures*, 157.

⁵³ Serdar, *İslam, Postmodernism and Other Futures*, 175.

⁵⁴ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 103.

⁵⁵ Serdar, *Postmodernizm ve Öteki*, 9-10.

⁵⁶ Tekin, "Din ve Postmodernlik", 376.

sayısı kadar hakikatin olabileceğini ve tek bir doğrunun bulunmadığını ileri sürer. Tekin'e göre, postmodernizm dini kültüre indirgemekte ve bu yaklaşımıyla İslâm'ın aşkınla olan bağlantısını kesmeye çalışmaktadır. Bu durum, dinin öz yapısıyla oynama ve genetik bütünlüğünü bozma tehlikesini beraberinde getirmektedir. Hakikatin tekliğini savunan İslâm'ın, hakikati göreceli gören postmodernizm içerisinde kendine yer bulması mümkün değildir.⁵⁷

Tekin, postmodernizmin din karşısındaki tutumunu özgürlükçü olarak değerlendirmez. Ona göre, postmodernizm dinleri ancak kendi sistemine dahil etmek ve bu süreçte onların temel doğasını bozmak pahasına kabul etmektedir. İnsan merkezli bir bakış açısını sürdürerek Tanrı karşısında insanı bir referans noktası olarak konumlandıran postmodernizm, bu yaklaşımla insanın hakikat arayışı ve özgürlüğüne ilişkin krizleri derinleştirmektedir. Tekin, postmodernizmin, bizzat bu krizlerin kaynağı olması nedeniyle, yaşanan sorunları çözme kapasitesine sahip olmadığını ileri sürmektedir.

Tekin, Müslüman dünyada postmodernizme karşı belirli bir sempati yönelimi olduğuna dikkat çeker. Bu eğilim, postmodernizmin modernizme yönelik eleştirileri ve dine karşı görece ılımlı tutumu nedeniyle oluşmaktadır. Ancak Tekin'e göre, postmodernizmin gerçek doğası, hakikati reddetme, yapısökümle kuşkuyu besleme ve bireyi belirsizliğe sürüklemeye üzerine kuruludur. Bu durum, insanın kendisiyle olan varoluşsal krizini derinleştirmekte ve bireyi hakikat arayışında bir çıkmaza sokmaktadır.⁵⁸

Kısaca ifade etmek gerekirse, Mustafa Tekin'e göre, postmodernizm ile İslâm arasındaki gerilim, her iki yapının temel epistemolojik ve ontolojik farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Postmodernizmin hakikate dair yaklaşımı, İslâm'ın tevhid anlayışı ve mutlak hakikat vurgusuyla bağdaşmamaktadır. Bu bağlamda, postmodernizmin, dinin özünü uyumlu bir sistem olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

Türkiye'de postmodern çağda Müslümanlar üzerine çalışmaları ile öne çıkan felsefe hocası Kasım Küçükalp ise, modernizm ve postmodernizm üzerine düşüncelerini dile getirirken, bu iki akımın bizatihi iyi ya da kötü olarak tanımlanamayacağını, aksine her iki düşünce sisteminin de öne çıkardığı imkanlar ve zaafıların bir arada ele alınması gerektiğini ifade etmektedir. Modernizm ve postmodernizme dair yok sayıcı ya da sorgusuz kabul edici yaklaşımların sağlıklı olmadığını belirten Küçükalp, öte yandan her iki düşünce sisteminin de İslâm'ın insanlığa sunduğu ontolojik tekliflerin temel ayarlarıyla oynayan bir zemine sahip olduğunu dile getirmektedir. Küçükalp'e göre, postmodernizmi, insanın dünyadaki varoluşu üzerine düşünürken "Din insana ne söyler?" sorusunu cevapsız bırakmaya çalışan bir düşünce sistemi olarak tanımlamak mümkündür. Bu anlamda postmodernizm, Müslümanların temel düşünce pratiklerini tehdit eden bir varoluş paradigması sunmaktadır.

⁵⁷ Tekin, "İslâm'ın Postmodern İmkânı", 561-575.

⁵⁸ Tekin, "Postmodernizmin "Din" Sorunu", 7-24.

Küçükalkp, Müslümanların henüz modernizmle tam anlamıyla yüzleşmeden postmodernizmin etkisiyle karşı karşıya kaldığını ve bu durumun çeşitli zorlukları da beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Bu çağa dair anlamlı bir cevap üretebilmek için, postmodernizmin temel mantığını ve kurucu felsefesini derinlemesine anlamının şart olduğunu savunan Küçükalkp, aksi takdirde bu çağa karşılık vermenin mümkün olmadığını dile getirmektedir.⁵⁹

Küçükalkp'e göre, modern çağda Tanrı insan karşısında korkuya kapılarak geri plana çekilmiş görünmektedir. Postmodern dönemde ise dine yöneliş ve Tanrı'nın intikam aldığına dair bazı söylemler bulunsa da gerçekte yaşanan, dinin geleneksel bağlarından koparılması sürecinden başka bir şey değildir. Postmodern dünyada bireylerin dine yönelmesinin ardında yatan en temel etken, hızlı ve stresli bir yaşamın yarattığı gerilimin geçici de olsa bireysel bir iç huzurla hafifletilmesi arzusudur. Dolayısıyla din, bu arzunun tatmini dışında kayda değer bir işleve sahip görünmemektedir. Bu dönemdeki din anlayışı, varlık alanının bütününe kuşatmayan, bireylerin diğer insanlarla, eşyayla ve Tanrı'yla kurdukları ilişkilere dair telkin veya müdahalede bulunmayan, sosyal ve kurumsal boyuttan büyük ölçüde arınmış bir yaklaşım biçimidir.⁶⁰

Postmodern çağda din, parapsikoloji, spiritüalizm ve ruhçuluğa indirgenmiş; bir tür evrensel bütünleşme söylemine dönüşmüştür. Bu anlamda, denetleyici mekanizmaların eksikliği nedeniyle çoklu öğretiler ortaya çıkmıştır. Küçükalkp, postmodern çağda “Tanrılar geri dönmüştür; ancak gidenlerle gelenler aynı tanrılar mıdır?” sorusunu ortaya koymaktadır. Ona göre, postmodern dönemde kutsal, artık parapsikoloji ve yeni dini tecrübelerle irrasyonel bir bütünü temsil etmektedir. Bu çağı, arzuların ve arzu nesnelerinin eşzamanlı olarak üretildiği bir zaman olarak tanımlayan Küçükalkp, büyük kapitalist şirketleri “postmodern Mevlanalar” olarak nitelendirmektedir. Bu şirketlerin, “Ne olursan ol gel” diyen hümanist bir ticari yaklaşımla herkese aynı arzu nesnelerini, farklı renklerde sunan birer tüccar olduğunu ifade etmektedir.

Müslümanların bu modern tüccarlarla baş edebilmesi için kendilerine şu soruları sormaları gerektiğini savunan Küçükalkp: “Müslüman olarak bu dünyada ne işim var? Varoluş amacım nedir? Müslüman olarak benim arzularımla kâfirin arzuları arasında bir fark var mı?”. Bu soruların cevabında bir fark bulunmadığı takdirde, bunun çok büyük bir sorun teşkil ettiğini dile getirmektedir. Bu nedenle Müslümanın hicretinin fiziki bir göçten ziyade, arzularının istikametini değiştirerek gerçekleşmesi gerektiğini öne sürmektedir. Ayrıca Küçükalkp, Müslümanın bu çağda bir oyuncu olmaktan öte, peygamberlerin rolüne benzer şekilde bir “oyun bozan” olması gerektiğini savunmaktadır. Aksi takdirde, imaj ve göstergelerin hâkim olduğu bu çağda arzuların kölesi haline gelerek Müslümanca bir hayat hedefinden uzaklaşılmasının kaçınılmaz olacağını ve nihayetinde Müslümanca ölümden

⁵⁹ Kasım Küçükalkp, “Postmodern Dünyada Hakikat ve İslâm”, *Youtube* (20 Kasım 2021).

⁶⁰ Kasım Küçükalkp, “Postmodern Nihilistik Çağda Ortak Yaşama Yönelik Mümkün Bir Zemin Olarak Din”, *Türkiye Günlüğü*, 109 (2012), 15.

yoksun kalınacağını ifade etmektedir.

Küçükalp, İslâm'ın, bu dünyada varoluşun yegâne imkânı olduğunu vurgulayarak, Müslümanların temel görevinin, İslâm'ın insanlığa sunduğu bu ontolojik teklifi çağa ulaştırmak olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ O'na göre, varoluşun anlamını yitirdiği, değer ve hakikatin örselendiği, sosyal ve ahlaki problemlerin derinleştiği, haz ve ölçüsüz tüketim dürtüsünün peşinde koşan bencil bireylerin egemen olduğu bu çağda, İslam dini; doğru bir Tanrı tasavvuru sunmasının yanı sıra, kalbi, sevgiyi, sempatiyi ve merhameti merkeze alan bütüncül bir anlamlandırma imkânı ve insana yüklediği sorumluluk bilinciyle, bu çağda yaşayan insan için sağlıklı ve sağlam bir zemin oluşturma potansiyeline sahiptir.⁶²

3.3. Postmodernizmin İslâm ile ilişkisi

Postmodernizm, temel yaklaşımı itibarıyla gerçeklik, hakikat ve anlam gibi kavramları sorgulayan ve bu kavramların tek bir merkezden veya nihai bir hakikat nosyonundan türetilmeyeceğini savunan bir düşünce paradigmasıdır. Postmodernist anlayış, her olguyu bir metin olarak ele alır ve bu metinlerin belirli bir niyet ya da mutlak bir gerçeklik taşımadığını iddia eder. Bu bağlamda, anlamın, metinlerin bireyler tarafından okunması ve yorumlanması sürecinde inşa edildiği ileri sürülmektedir. Ayrıca, postmodernizm, bu inşa edilen anlamların birbirleriyle kıyaslanamayacağını ve yan yana var olabileceğini öne sürerek, çoğulculuk ve görecelik ilkelerini vurgular. Ancak, bu yaklaşım, İslâm dini perspektifinden değerlendirildiğinde, belirgin çatışma alanlarını beraberinde getirmektedir.⁶³

İslâm inancının temel metni olan Kur'ân-ı Kerîm, hakikati keşfetmeye yönelik ilahi bir rehber olarak kabul edilmektedir. Kur'ân, insan idrakini aşan ve insanüstü bir varlık olan Allah tarafından gönderilmiş mutlak bir hakikat kaynağını temsil eder. İslâm âlimleri, tarih boyunca Kur'ân'ın bu bağlamdaki muradını, yani ilahi hakikati anlama ve açıklama gayesiyle yorumlamışlardır. Kur'ân, pek çok ayetinde kendisini "hak" ve "gerçek" olarak tanımlamakta ve sunduğu mesajların evrensel, değişmez bir hakikati yansıttığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, İslâm inancına sahip bir bireyin, postmodernizmin hakikat, gerçeklik ve anlam anlayışlarını bütünüyle benimsemesi, dinin temel prensipleriyle uyumlu görünmemektedir.⁶⁴

Postmodernizm, birden fazla hakikatin aynı anda var olabileceğini ve her bir hakikatin kendi bağlamında geçerli olduğunu savunan bir düşünce sistemidir. Ancak bu yaklaşım, İslâm'ın temelini oluşturan tevhid ilkesi ile derin bir çelişki içerisindedir. Tevhid anlayışı, yalnızca Allah'ın birliğini vurgulamakla kalmaz; aynı zamanda insan yaşamını parçalanamaz bir bütün olarak ele alır ve bu bütünlüğün ilahi referanslarla şekillenmesi gerektiğini ifade eder. Bu bağlamda, İslâm'ın temel bilgi kaynağı olan vahiy, insan hayatına

⁶¹ Kasım Küçükalp, "Çağdaş Zamanlarda Müslümanca Varoluş", Youtube (25 Mart 2020).

⁶² Küçükalp, "Postmodern Nihilistik Çağda Ortak Yaşama Yönelik Mümkün Bir Zemin Olarak Din", 17-19.

⁶³ Tekin, "Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler", 19-20.

⁶⁴ Tekin, "Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler", 19-20.

yön veren değişmez ilkeler sunar. Kur'ân ayetleri, ilahi otoriteye dayanarak evrensel ve mutlak hakikati temsil eder; dolayısıyla, bu hakikatin parçalanması veya göreceli bir niteliğe indirgenmesi, İslâm açısından kabul edilemez bir durumdur.⁶⁵

Postmodernizmin kültürel çoğulculuk anlayışı ise İslâm'ın hakikat iddiasını başka bir açıdan sınırlandırmaktadır. Postmodern yaklaşıma göre, hiçbir kültür veya topluluk, mutlak bir hakikatin tek başına taşıyıcısı olamaz. Bu bağlamda, İslâm da yalnızca bir kültürel veya tarihsel bağlamın ürünü olarak ele alınmakta ve diğer inanç sistemleriyle eşit bir düzleme yerleştirilmektedir. Ancak İslâm, hakikatinin evrensel ve mutlak olduğunu ileri sürer; bu nedenle, postmodernizmin indirgemeci bakış açısını reddeder. Postmodernizmin bu yaklaşımı, İslâm'ın ilahi bir yaşam tarzı olarak belirlediği referans sisteminin etkisini zayıflatma tehlikesini barındırır.

Bu çerçevede, postmodernizmin hakikati parçalı ve göreceli bir yapı olarak ele alması ile İslâm'ın ilahi vahiy temelli mutlaklık ve bütünlük anlayışı arasında temel bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Postmodernizm, mutlak hakikatin varlığını reddederken, İslâm hem ilahi bir hakikatin varlığını hem de bu hakikatin evrensel geçerliliğini savunur. Dolayısıyla, İslâm'ın tevhid anlayışı, insan yaşamını ilahi bir bütünlük içerisinde değerlendiren yaklaşımıyla, postmodernizmin parçalı ve çoğulcu epistemolojik yapısıyla bağdaşmamaktadır.

Dini çoğulculuk, temel olarak tüm dinlerin eşit statüye sahip olduğunu ve her birinin kendi bağlamında hakikat arayışını temsil ettiğini öne süren bir yaklaşımı ifade eder. Bu anlayışa göre, farklı dinler Tanrı'ya ulaşmak için çeşitli yollar sunar ve bu yolların her biri kendi içsel bağlamında doğrudur. Dini çoğulculuk, bireylerin farklı inanç sistemlerine yönelik tutumlarını yalnızca hoşgörü ile sınırlamayıp, diğer dinlerin hakikat iddialarını da kabul etmeyi gerektirir.⁶⁶

Bu yaklaşım, özellikle monoteist dinlerin mensupları arasında teolojik ve sosyolojik düzeyde çeşitli tartışmaları beraberinde getirmektedir. Örneğin, İslâm'a mensup bireylerin tüm dinlerin hakikat üzerinde olduğu ve eşit statüde bulunduğu yönündeki bir görüşü benimsemesi, İslâm'ın evrensel ve mutlak hakikat iddiasıyla temelden çelişmektedir. İslâm'ın, yalnızca kendisinin ilahi bir yaşam tarzı sunduğunu ve mutlak doğruyu temsil ettiğini ileri süren öğretisi, dini çoğulculuğun önerdiği eşitlik anlayışı ile uyumsuzdur.

Bu uyumsuzluk, bireylerin dini kimliklerinde ve inanç sistemlerinde krizlere ve çatışmalara yol açabilir. Özellikle İslâm inancında yer alan tevhid ilkesi, mutlak bir hakikat anlayışını vurgularken, dini çoğulculuk bu hakikat iddiasını sorgulamakta ve göreceli bir zemine oturtmaktadır. Bu durum, bireylerde inanç ve kimlik krizlerine sebebiyet verebilir; zira dini çoğulculuk, bireylerin kendi inanç sistemlerini sorgulamalarını teşvik ederek zihinsel bir çatışmayı tetikleyebilir.

⁶⁵ Tekin, "İslâm'ın Postmodern İmkânı", 561-562.

⁶⁶ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 214.

Sosyolojik açıdan bakıldığında, bu çatışmalar bireylerin manevi dünyasında güven kaybına yol açabilmekte ve bunun sonucunda kişisel kimlik gelişimi, toplumsal aidiyet duygusu ve yaşam düzeninde bozulmalar gibi sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Dahası, dini kimliğin zayıflaması, bireylerin kültürel ve toplumsal bağlamda da bir yabancılaşma yaşamasına neden olabilmektedir.

Postmodern düşüncenin teşvik ettiği çoğulcu dini yaklaşım, dinlerin birer “pazar ürünü” haline geldiği algısını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, bireylerin dinler arasında tercih yapma baskısı ile karşı karşıya kalması, doğru ve yanlış kavramları arasındaki ayrımı zorlaştırarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde epistemolojik ve ahlaki karmaşaya neden olabilmektedir. Bu durum, dini kimliğin bireyler için bir rehber olmaktan çıkarak, kişisel tercihlere dayalı bir yapı haline gelmesine zemin hazırlamaktadır.

Dini çoğulculuk, aynı zamanda dinlerin evrensellik iddiasıyla doğrudan çatışan bir perspektif sunmaktadır. Örneğin, İslâm’ın "evrensel hakikat" anlayışı, Kur’ân’da geçen "Allah katında din İslâm’dır" (Ali İmran, 19) ifadesiyle açıkça vurgulanan teolojik temel üzerinde şekillenmektedir. Bu bağlamda, İslâm’ın evrensel hakikat iddiası, dini çoğulculuğun önerdiği eşitlikçi ve göreceli hakikat anlayışı ile bağdaşmamaktadır. İslâm, mutlak hakikatin yalnızca ilahi vahiy yoluyla mümkün olduğunu öne sürerken, dini çoğulculuk bu hakikati göreceli ve bireysel bağlama dayalı bir yapıya indirgemektedir.

Postmodernizmin çoğulculuk ilkesine dayalı yaklaşımı, onu doğal olarak eklektik bir yapı içerisine yönlendirmiştir. Postmodern düşünce, bireylere, geleneksel olarak hayatı belirli kurallar ve sınırlar çerçevesinde şekillendiren din anlayışlarının ötesine geçmeyi vaadeder. Bu süreçte, bireyler farklı inanç sistemlerinden unsurlar bir araya getirerek, karıştırıp uydurarak, esnek ve sınırlamalardan arındırılmış bir kimlik inşa ederler.⁶⁷ Postmodernizmin bu yaklaşımı, bireylerin dini deneyimlerini kişiselleştirerek kolektif bir dini kimlikten uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Postmodernitenin eklektik doğası, farklı düşünce, inanç ve değer sistemlerini bir araya getirme kapasitesine sahiptir. Bu durum, bireylerin tekil ve homojen bir kimlikten ziyade, yamalı bohçadan ibaret, karışık, birbirinden bağımsız veya birbiriyle çelişen unsurları içeren parçalı ve karmaşık kimlik yapılarına yönelmesine neden olmaktadır.⁶⁸ Postmodern bağlamda bireyler, toplumsal ve kültürel alanlarda "kes-yapıştır" olarak adlandırılabilir⁶⁹ bir kimlik inşası stratejisi benimseyebilir. Bu tür kimlikler, bütüncül bir öz kimlik anlayışından uzaklaşarak, çoğul ve dinamik bir kimlik biçimini temsil eder.

Son dönemde din sosyolojisi literatüründe tartışılan "Lego Teorisi," bu olguyu açıklamak için kullanılan dikkate değer bir modeldir. Bu teori, bireylerin kimlik inşasını çok sayıda parçadan oluşan bir lego setiyle özdeşleştirerek açıklamaktadır. Teoriye göre

⁶⁷ Ahmet, *Postmodernizm ve İslâm*, 24.

⁶⁸ Rosenau, *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*, 90.

⁶⁹ Rosenau, *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*, 34.

bireyler, farklı dini, kültürel ve felsefi unsurları seçerek ve birleştirerek kendilerine özgü bir anlam dünyası inşa etmektedir. Bu bağlamda, bireyler hem farklı dini geleneklere eşzamanlı olarak mensup olmayı tercih edebilmekte hem de bu geleneklerden belirli unsurları seçip kişisel bir dini anlayış geliştirebilmektedir. Örneğin, bir bireyin Katolik ve Budist inanç öğelerini bir araya getirmesi ya da çeşitli inanç sistemlerinden eklektik bir yapı oluşturması, bu teorinin sunduğu çerçevede anlaşılabilir.⁷⁰

İslâm'ın parçalı din anlayışına yönelik yaklaşımı, onun teolojik ve doktrinel bütünlüğüne dayanmaktadır. İslâm, inanç sistemini yalnızca bireysel unsurların toplamı olarak değil, birbirine sıkı sıkıya bağlı, bütüncül bir yapı olarak sunar ve bu yapı, tam bir teslimiyet ve bağlılık talep eder. İslâm teolojisine göre, inanç ilkelerinden herhangi birinin reddedilmesi, kişinin İslâm çerçevesinde mümin olarak kabul edilmesini imkânsız kılar. Örneğin, meleklerle inanıp peygamberlere inanmayan ya da Hz. Musa'yı kabul edip Hz. Muhammed'in risaletini reddeden bir birey, İslâm'ın inanç ilkelerine göre iman etmiş sayılmaz. Aynı şekilde, ibadetlerin bir kısmını yerine getirip diğerlerini ihmal etmek de İslâm'ın bütüncül iman ve amel anlayışıyla bağdaşmaz; namaz kılıp zekâtı reddetmek bu duruma örnek olarak verilebilir.

Bu bağlamda, İslâm'ın teolojik yapısı ile postmodernizmin eklektik ve parçalı dini anlayışı arasında derin bir uyumsuzluk söz konusudur. Postmodern düşüncenin, bireylerin birden fazla kimlik veya inanç sisteminden unsurları seçip bir araya getirdiği çoğulcu yaklaşımı, İslâm'ın teolojik bütünlük ve kesinlik üzerine inşa edilmiş olan doktrinel yapısıyla çelişmektedir. İslâm, bir inanç sistemi olarak, bütünlüğünü ve doktrinel tutarlılığını koruma çabasında olup, bu bağlamda postmodernizmin sunduğu parçalı ve çoğulcu yaklaşımları benimsemeye kapalıdır.

Postmodernizm, dinler ve diğer meta-anlatıları genellikle birer inançsızlık temelinde değerlendirerek, onları büyüsel unsurlar ya da masalsı anlatılar kategorisine indirgemektedir. Bu yaklaşım, özellikle İslâm dini açısından ciddi sorunlar barındırmaktadır. Zira dinler, mensuplarından kendi inanç ve öğretilerine sorgusuz bir teslimiyet ve iman talep eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke döneminde inen ayetlerinde temel vurgu, Allah'a ve peygamberin getirdiği vahye olan imanın gerekliliği üzerine olmuştur.

Postmodernist yaklaşımlar, meta-anlatılar üzerinden dinleri ele alırken, inanç sistemlerini genellikle kültürel ve tarihsel bağlamlara indirgeme eğilimindedir. Bu çerçevede dinlerin, özellikle İslâm'ın, ilahi kaynaklı bir hakikat iddiasından ziyade birer kültürel yapı veya toplumsal olgu olarak değerlendirilmesi, İslâm'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayan bir perspektifi yansıtmaktadır. Postmodernizm, dini inançları evrensel bir hakikatten ziyade, bireylerin ve toplumların tarihsel ve kültürel pratikleriyle sınırlı fenomenler olarak görmektedir.

⁷⁰ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 232; Tekin, "Din ve Postmodernlik", 377.

Bu bağlamda, postmodern düşüncenin dinlere yönelik yaklaşımı, İslâm açısından tartışmalı bir bakış açısı olarak değerlendirilmektedir. İlahi bir yaşam rehberi olarak kabul edilen İslâm, postmodern paradigmanın bakış açısıyla çoğunlukla kültürel bir yapı ya da sosyal bir norm olarak ele alınmakta, bu durum ise onun ilahi boyutunu ve bireylerin yaşamındaki mutlak referans çerçevesini göz ardı etme riskini taşımaktadır. İslâm'ın ilahi niteliğinin ihmal edilmesi, onun insanlık için bir rehber olma iddiasını zayıflatılabileceği ve Müslüman bireylerin yaşamındaki merkezi rolünü sorgulanabilir hale getirebileceği yönünde çeşitli değerlendirmelere neden olmaktadır.

3.4. Çağdaş Müslüman Toplumlarında Postmodern Tezahürler

Postmodernizm ve din ilişkisi ele alındığında, özellikle teorik düzlemde ifade edilen hususların gündelik hayata yansıyor yansımadığı, bir diğer deyişle pratikte tezahür edip etmediği önemli bir tartışma konusudur. Akademik literatürde İslâm'ın, postmodernizmin temel kavramları olan hakikat, çoğulculuk, eklektizm ve meta-anlatı gibi düşüncelerle çoğu zaman uyumsuzluk gösterdiği ve hatta bu kavramlarla tezat içerdiği ileri sürülse de Müslüman dünyasında postmodernizmin gündelik hayatta farklı tezahürleri çarpıcı bir şekilde gözlemlenmektedir.

Postmodernizmin etkilerinden biri, medya ve dijital teknolojilerin din üzerindeki rolünü dönüştürmesidir. Akbar Ahmed'in de vurguladığı üzere, postmodernizmin en etkili araçlarından biri olarak medya, dinin çevrim içi sunumuna, sosyal medya vaizlerinin ortaya çıkışına ve dinin tüketim ve magazin malzemesi haline gelmesine yol açmıştır. Geleneksel olarak cami, medrese ve ilahiyat fakülteleri gibi mekânlarda, yüz yüze etkileşimlerle ve belirli kaynak eserler temelinde yürütülen dini öğrenim ve pratikler; postmodern dönemde televizyon, radyo, YouTube, Twitter gibi zaman ve mekândan bağımsız sanal platformlarda yaygınlaşmıştır. İletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, sosyal medya vaizlerinin milyonlarca insana ulaşmasını mümkün kılmış; bu vaizler, gelenekten farklı olarak modern, sade ve gündelik bir dil kullanarak, renkli ve dikkat çekici görseller eşliğinde sunumlar yapmışlar, bulundukları mekanlarda ve dijital platformlarda bir “popstar sanatçı” gibi coşku ile karşılanmışlardır. Tarık Ramazan, Amr Halit, Abdullah Gymnastiar, Amr Khatid, Zekeriya Beyaz, Yaşar Nuri Öztürk, Ömer Döngeloğlu, Mustafa Karataş, Nihat Hatipoğlu, Ahmet Mamut Ünlü (Cübbeli Ahmet Hoca) ve Nurettin Yıldız bu isimlerden bazılarıdır.⁷¹ İslâm âlimlerinden Yusuf El- Karadavi 2018 yılı itibari ile 2,26 milyon, Suudi vaiz Muhammed El-Arefe 20,7 milyon, İranlı lider ve vaiz Khamenei 500 bin,⁷² 2025 itibariyle İhsan Şenoçak 1,1 milyon, Nurettin Yıldız 753,3 bin ve Cübbeli Ahmet Hoca 534,2 bin, Nihat Hatipoğlu 483 bin takipçiye ulaşmıştır.

⁷¹ Zeynep Kayseri, “Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği” (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 2019), 68; Esma Akçayaka, “Sosyal Medya Vaizleri: Twitter Örneği” (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2021); İsmihan Şimşek, *Popstar Vaizler* (İstanbul: Motto Yayınları, 2020).

⁷² Kayseri, “Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği”, 68.

Postmodern çağ, kurumsal din ve geleneksel otoritelerin zayıfladığı; bunun yerine sanal cemaatlerin,⁷³ dijital hibrit kimliklerin⁷⁴ ve "New Age" olarak adlandırılan dini akımların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Dijital platformlar, bireylerin kendi inanç ve pratiklerini çeşitlendirmesine olanak sağlamakta hem dinî bilgileri hem de manevi desteği çevrim içi mecralardan edinme eğilimini güçlendirmektedir. Bu yeni dönemde bazı Müslüman bireyler, namaz uygulamaları, kible yönü gösteren seccadeler, Kur'ân okuyan kalemler, zikir matikleri gibi teknolojik yeniliklere yönelerek "teknodindar" bir profile bürünmüştür. Bu bireyler, geleneksel ibadet anlayışını tamamen reddetmemekle birlikte, teknolojinin sunduğu kolaylıklardan yararlanarak manevi pratiklerini çeşitlendirmektedir. Örneğin, televizyon üzerinden mevlit dinlemek, çevrim içi hatimler göndermek, bir tıklama zekât vermek veya kurbanda vekaletle kesimi canlı izlemek gibi eylemler, "modern manevi haz" arayışının dijital bir yansıması olarak öne çıkmaktadır.⁷⁵

Postmodern dönemde Müslüman bireyler, sosyal medya aracılığıyla kendi ihtiyaçları doğrultusunda spiritüel ve ruhsal danışmanlara erişebilmekte ve böylece yeni dindarlık formları oluşturabilmektedir. Tasavvufî öğretilere dayanan pratiklerin huzurlu bir yaşamın anahtarı olarak sunulması, birçok çevrim içi platformda "kurtuluş reçetesi" olarak ilgi görmektedir. Bu kapsamda, Neyzen Hakan Mengüç gibi isimlerin YouTube kanallarında tasavvufa dair öneriler paylaşımları ve yüzbinlerce, hatta milyonlarca izlenmeye ulaşmaları (ör. 679 bin abone) dikkate değerdir. Bu ve benzeri örnekler, geleneksel tekkelerin yerini büyük ölçüde sanal platformların almaya başladığını göstermektedir.⁷⁶

Her türlü görüşün ve mezhepsel yorumun farklı kanallarda dile getirilmesi, "otorite" kavramının da postmodern yaklaşımlarla yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. Artık "tek otorite" yerine, sosyal medya beğenileri ve takipçi sayıları üzerinden meşruiyet kazanan farklı dinî otoriteler ortaya çıkmaktadır.⁷⁷ Her Müslüman, sosyal medyada istediği hocanın cemaatine kolaylıkla katılabilmekte, kendi manevi rehberini kendi tercihiyle seçebilmektedir. Böylece, bir dinî otorite olmak için geleneksel anlamda gerekli görülen ilmi yeterliliğin veya icazet usulünün yerini, sıklıkla dijital popülerlik (takipçi sayısı) almaktadır.

Postmodernizm, mutlak otoriteyi reddeden ve hakikati çoğulcu bir perspektiften ele alan bir düşünce sistemi olarak, özgürlükçü ve eşitleyici yönleriyle öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, dezavantajlı gruplar, toplumda "ikinci sınıf" olarak görülen kesimler ve

⁷³ Veysel Bozkurt, "Sanal Cemaatler", *Birikim Dergisi* 127 (1999).

⁷⁴ Mustafa Çuhadar, "Postmodernizm Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık", *Tevilat* 2/1 (2021).

⁷⁵ Mehmet Haberli, "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü", *Mediad* 2/2 (2019), 311; Süleyman Gümüş, "Gösteri Toplumunda Dindarlığın Morfolojisi", *2. Uluslararası Din Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. H. Yusuf Acuner vd. (Konya: Yediveren Kitabevi, 2018), 315-324; Neslihan Hocaoglu, "Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı" (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 27-28.

⁷⁶ Neslihan Hocaoglu, "Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı", 28.

⁷⁷ Faruk Karaarslan, "Post Seküler Din Halleri: Dinin Dijitalleşmesi", *Dijitalleşen Din- Medya ve Din 2-*, ed. Mete Çamdereli vd. (İstanbul: Köprü Kitapları, 2015), 32.

bastırılmış kimlikler, postmodernizmin sunduğu özgürlükçü zeminde kendilerini ifade etme ve hak talebinde bulunma imkânı bulmuşlardır. İslâm dünyasında bu yaklaşımın en önemli tezahürlerinden biri, İslâmî feminist hareketlerin ortaya çıkışıdır.

Mısır, Fas, Malezya, İran ve Türkiye gibi ülkelerde faaliyet gösteren Müslüman feministler, İslâm dünyasında egemen olan ataerkil ve erkek merkezli dini anlayışa yönelik eleştirilerini, bu yapının çözülmesi gerektiği yönündeki taleplerle birleştirerek teşkilatlanmışlardır.⁷⁸ Bu hareketler, tarihsel süreçte dinî metinlerin yorumlanmasında ataerkil bir çerçevenin egemen olduğunu savunmuş ve bu metinlerin yeniden ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Özellikle Kur’ân-ı Kerîm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî kaynakların erkek egemen bir söylemle biçimlendiğini ileri sürerek, bu kaynakların yeniden yorumlanmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁹

Malezya’da, kadın haklarını savunma amacıyla kurulan "Sisters in Islam" (SIS) adlı grup, “Eğer Allah adil ise, neden Kur’ân ve hadislerde ortaya konan kural ve politikalar eşitsizlik yaratmaktadır?” sorusunu sorarak hareketlerini başlatmışlardır.⁸⁰ Benzer şekilde, Amina Wedud, Kur’ân’ın tek bir yoruma indirgenmesinin onu sınırlayacağını, bunun yerine metnin farklı tarihsel, kültürel ve sosyal bağlamlarda yeniden yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Wedud’a göre, Kur’ân’ın esnek bir yapısı vardır ve bu yapı, farklı şartlara uyum sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir.⁸¹

İslâmî feministler, Kur’ân’ın özünde cinsiyet ayrımcılığı içermediğini, ancak İslâm hukukçularının yorumlarının sıklıkla cinsiyetçi bir yaklaşım sergilediğini iddia etmişlerdir. Bu doğrultuda, dini kaynakları sorgulama ve yeniden yorumlama sürecine girişmişlerdir. Başlangıçta dini metinlerin eleştirel bir şekilde incelenmesini savunan bu hareket, zamanla bu metinlerin kadın haklarına duyarlı bir perspektifle yeniden yorumlanması gerektiğini ileri sürmüştür.⁸²

Postmodernizmin Müslüman toplumlarda ortaya koyduğu etkilerden bir başkası ise, İslâmî değerlerin ve ibadetlerin diğer kültürel ürünler gibi metalaştırılmasıdır. Tüketim kültürü, postmodern bir olgu olarak kabul edilmekte olup, bireyleri rasyonel ve ikincil süreçlerden ziyade arzulara, görsel imgeler ve nesnelere yöneltilmektedir. Bu bağlamda, sözcüklerden ziyade imajların, haz ve tüketim odaklı bir yaşam tarzının ön plana çıktığı

⁷⁸ Jaher Mouas, “Müslüman Feminizmi: Fatima Mernissi Örneği” (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Senem Gürkan, “İslami Feminist Bir Grup Olarak SIS (Sister in Islam)’ın Kadın Konusundaki Çalışmaları ve Düşünceleri” (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁷⁹ Ayşe Güç, “İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2008), 657-659.

⁸⁰ Gürkan, “İslami Feminist Bir Grup Olarak SIS (Sister in Islam)’ın Kadın Konusundaki Çalışmaları ve Düşünceleri”, 49.

⁸¹ Hatice Şahin Aynur, “İslami Feminizm ve Feminist Kur’an Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 95-100; Nazife Gürhan, “Kadın Bakış Açısıyla Kur’an’ı Yeniden Okuma Denemesi-Amina Wedud- Kur’ân ve Kadın”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 6 (2011).

⁸² Ayşe Güç, “Feminist Söylemin İslamcı Kadın Yazınına Etkisi”, *Kadın 2000* 19/2 (2018), 56-61.

görülmektedir.⁸³

Müslüman toplumlar modernizmin getirdiği sorunlarla başa çıkmayı henüz tam anlamıyla gerçekleştirememişken, postmodernizmin daha akışkan, merkeziyetsiz, zıtlıkların bir arada var olmasına olanak tanıyan ve göreceli hakikat anlayışını savunan yapısıyla karşı karşıya kalmıştır. Postmodernizmin “anlık yaşam” ve “ne koyarsan gider” anlayışını teşvik etmesi, Müslüman kimliğinin bulanıklaşmasını ve din merkezli yaşam anlayışının arka plana itilmesini daha da derinleştirmiştir. Bu süreçte Müslüman birey, tüketim kültürüne entegre olmuş, maddi hazları önceleyen bir kimlik biçimine evrilmiştir.⁸⁴

Artık postmodern çağda dinî semboller ve ibadetler, diğer kültürel unsurlar gibi piyasada alınıp satılan nesneler hâline gelmiştir. Giyim sektöründen turizm sektörüne, sosyal medyadaki reklam kampanyalarından dijital içeriklere kadar hemen her alanda dinî değerler ticari bir malzeme olarak sunulmaktadır.⁸⁵ Örneğin lüks markalar tarafından üretilen “tesettür” giysiler, o markanın diğer koleksiyonlarından farksız bir “moda” ürünü olarak konumlandırılmaktadır. Benzer şekilde VIP umre ve hac turları, ruhani bir yolculuktan ziyade lüks hizmetlerin sunulduğu turistik seyahatlere dönüşmeye başlamıştır. Eskiden dindar kesim tarafından tepki çekmesi beklenen “şarap eşliğinde sema gösterisi” “alkolsüz şarap ve alkolsüz bira kullanma” ya da “yeşil pop” tarzı müzik ve eğlence aktiviteleri de postmodern dönemin “her şey olur” yaklaşımına uygun biçimde, dinî semboller metalaştırmanın örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁶

Bu metalaşma olgusu, yalnızca dinî ritüelleri değil, dinî metinlerin içerik ve anlamlarını da etkisizleştirebilmektedir. Örneğin, zengin bir Müslümanın 5000 dolarlık bir çantaya verdiği parayı “Allah verdiği nimeti kulun üstünde görmek ister” hadisiyle meşrulaştırması, aynı kişinin “Komşusu açken kendisi tok yatan bizden değildir” hadisini görmezden gelmesi, metinlerin içinin boşalmasına çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Lüks otellerde iftar davetleri, popüler sosyal medya vaizlerinin de yer aldığı “helal tatil” paketleri gibi uygulamalar, İslâm’ın mütevazı yaşama vurgu yapan esaslarının önüne geçerek salt “görünürlük” ve “tüketim” odaklı bir tutumun yaygınlaşmasına katkı sağlamaktadır.⁸⁷

Öte yandan bu yeni dönemde Müslümanlar, tıpkı diğer toplumlar gibi turizm ve tatil anlayışlarını revize ederek “helal resort” konseptli beş yıldızlı otellerde konaklamakta,

⁸³ Mike Featherstone, *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 145,164 Süleyman Gümüş, “Postmodernizm ve Postmodern Bireyin Din Eğitimi Eleştirisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 58/4 (2022), 1331; Erol Sungur, “Postmodern Tüketim Anlayışında Dindar Yaşam Biçimleri” (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

⁸⁴ Erol Sungur, “Postmodern Tüketim Kültürü ve Değişen Müslüman Kimliği”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2014), 134.

⁸⁵ Abdullah Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 274.

⁸⁶ İsmail Demirezen, *Tüketim Toplumu ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 83-100.

⁸⁷ Demirezen, *Tüketim Toplumu ve Din*, 99-100; Mücahit Pişkin, “Tüketim Toplumunda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örneği”, *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016).

“Muhafazakâr plaj” adı altında kimi yerlerde haşemalarıyla denize girip aynı zamanda lüks tatilden de geri kalmamaya özen göstermektedir. Caprice veya Şah-inn Paradise gibi tesislerde güneşlenmek, eğlenmek ve konaklamak, bir yandan dinî hassasiyetleri koruduğu iddiasını taşıırken, diğer yandan tüketim kültürünün tüm imkânlarını sonuna kadar kullanma eğilimini yansıtmaktadır.⁸⁸ Bu çelişkili görünüm, postmodern yaklaşımın “zıtlıkları barındırabilme” özelliğine de uygun düşmektedir.

Sonuç olarak, postmodern çağın kaygan zemininde Müslüman kimliği hızla dönüşmekte; dinî değerler ve ibadetler, manevi anlamlarından kopararak birer pazarlama ve tüketim nesnesine dönüşme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Modernizmin oluşturduğu sorunlarla henüz tam anlamıyla yüzleşememiş olan Müslüman toplumlar, postmodern dönemin göreceli hakikat anlayışı, anlık hazlara yönlendiren yaşam biçimi ve “her şey olur” yaklaşımı içinde geleneksel dinî değerleri korumaya çabalarlarken bir yandan da tüketim kültürünün çekiciliğine kapılmaktadır.⁸⁹ Bu çelişkili durum, Müslüman kimliğinin bulanıklaşmasını daha da derinleştirirken, dinin manevi ve etik boyutunun göz ardı edilmesi tehlikesini beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Postmodernizm ile İslâm'ın birbirleriyle uyumlu bir paradigmada birleşmesi mümkün görülmemektedir; çünkü her iki düşünce sisteminin temel dayanak noktası, epistemolojik yaklaşımları ve hakikat anlayışları birbirinden radikal bir biçimde farklıdır. İslâm, yaşamı ve evreni Kur'ân ve Sünnet merkezli mutlak bir hakikat perspektifiyle yorumlarken, postmodernizm modernist paradigmaya bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmış, kültürel ve epistemolojik çoğulculuğu temel bir ilke olarak benimsemiştir. Bu nedenle, postmodernizmin öne çıkan ilkelerinden biri olan görecelik, İslâm'ın mutlak hakikat anlayışıyla derin bir çelişki içindedir. Görecelik, ahlaki ve sosyal düzenin evrensel ilkelerden yoksun olduğunu ve değerlerin bireysel ya da toplumsal koşullara göre şekillendiğini savunan bir yaklaşımdır. Bu durum, İslâm'ın evrensel ve değişmez ilahi prensiplerine ters düşen bir pozisyon ortaya koyar.

Epistemolojik açıdan bakıldığında da bu iki paradigmanın uyumsuzluğu açıkça görülmektedir. İslâm'ın epistemolojisi, bilgiye ulaşma sürecinde ilahi ve mutlak referans kaynaklarına dayanırken, postmodern epistemoloji seküler bir temel benimser ve bilgi ile hakikati tarihsel, kültürel ve bireysel bağlamlara indirger. İslâm'ın vahiy temelli epistemolojisi, hakikatin evrenselliğini ve ilahi kaynaklı olduğunu vurgularken, postmodernizmin hakikati izafi ve yerel bir çerçevede ele alması, bu iki sistemin düşünce dünyasında temel bir uyumsuzluğun varlığına işaret eder.

Bunun yanı sıra, İslâm'ın evrensel bir din olarak kendisini mutlak hakikat ve tek doğru

⁸⁸ Mucahit Bilici, “İslâm'ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, *İslâmın Yeni Kamusal Yüzleri*, ed. Nilüfer Göle (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 213-236.

yol olarak sunması, postmodernizmin özelliklerinden biri olan eklektizmi ve dini çoğulculuğu reddeder. Postmodernist paradigmanın, hakikati parçalar halinde ele alan yapısı, İslâm'ın bütüncül ve aşkın dünya görüşüyle uyumsuz. Dolayısıyla, İslâm'ın ilahi vahiy kaynaklı, kusursuz bir düzen sunan dünya görüşü ile postmodernizmin seküler ve çok katmanlı yapısı arasındaki epistemolojik, ontolojik ve metodolojik farklılıklar, bu iki paradigmanın birbiriyle uzlaşmasını neredeyse imkânsız kılmaktadır.

Postmodernizm ile İslâm arasındaki uyumsuzluk, Müslüman entelektüellerin bu konuya ilişkin düşüncelerine de yansımış ve farklı eleştirel yaklaşımlar ortaya çıkarmıştır. Müslüman düşünürler, postmodernizme dair kesin ve mutlak yargılarda bulunmamakla birlikte, genel olarak bu düşünce sisteminin İslâmî inanç ve yaşam tarzı ile uyumsuz olduğunu ve dinin temel anlayışına zarar verme potansiyeli taşıdığını ifade etmektedirler. Bu bağlamda, Müslüman dünyasında gözlemlenen postmodernizme özgü tezahürler, bu eleştirilerin somut birer yansıması olarak değerlendirilmektedir. Özellikle dini değerlerin ve ibadetlerin metalaştırılması, lüks ve tüketim odaklı bir yaşam biçiminin yaygınlaşması ve dini metinlerin bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda yorumlanması, postmodernizmin Müslüman toplumlar üzerindeki olumsuz etkileri arasında öne çıkmaktadır. Dini sembollerin birer ticari metaya dönüştürülmesi, ibadetlerin anlam ve ruhaniyet boyutunun yitirilerek biçimsel ritüellere indirgenmesi, bu etkilerin belirgin göstergeleri olarak dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak İslâm ve postmodernizm arasındaki uyumsuzluk, sadece bireysel çıkarımlar ve fikir ayrılıklarıyla sınırlı kalmayıp; aynı zamanda bu iki paradigmanın dünyayı anlama ve anlamlandırma yöntemlerindeki temel farklılıkları da içermektedir. Bu farklılıklar, her iki düşünce sisteminin, birey ve toplum düzeyindeki çözüm önerileri ile kültürel, sosyal ve epistemolojik düzlemlerde karşıt kutuplar olarak konumlandığını göstermektedir. Ancak var olan bu karşıtlığa rağmen Müslümanların dini, kültürel ve sosyal hayatında postmodern tezahürlerin görüldüğü de sosyolojik bir vakıa olarak ortada durmaktadır.

Kaynakça | References

- Ahmet, Akbar S. *Postmodernizm ve İslâm*. çev. Osman Ç. Deniztekin. İstanbul: Cep Kitapları, 1995.
- Akay, Ali. *Postmodern Görüntü*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997.
- Akçayaka, Esmâ. “Sosyal Medya Vaizleri: Twitter Örneği”. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2021.
- Akgül, Mehmet. “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”. *Din Sosyolojisi*. ed. Niyazi Akyüz- İhsan Çapcıoğlu. 181-210. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aktay, Yasin. “Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı’nın İhtikamı mı?”. *Din Sosyolojisi*. drl. Yasin Aktay- M. Emin Köktaş. 331-344. Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Arslan, Mustafa. “Postmodernizm, Küreselleşme ve Din”. *Tabula-rasa-Felsefe ve Teoloji* 8 (Mayıs-Ağustos 2002), 56-67.
- Aslan, Seyfettin-Yılmaz, Abdullah. “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”. *Modernite’den Postmodernite’ye Değişim*. ed. Çoşkun Can Aktan. 75-95. Konya: Çizgi Yayınevi, 2003.
- Aydın, Hasan. “Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm, Temel Dayanakları ve Eğitim Felsefesi”. *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2006), 27-48.
- Aynur, Hatice Şahin. “İslami Feminizm ve Feminist Kur’ân’ın Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 89-122.
- Bayram, Yavuz. “Postmodernizm Üzerine”. *Baykara* 5 (2007), 37-39.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2011.
- Baudrillard, Jean. *Sessiz Yığınların Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu*. çev. Oğuz Adanır. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990.
- Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. çev. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Can Yayınları, 2018.
- Bilgin, Vejdî. *Bizi Kuşatan Toplum Sosyolojiye Giriş*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009.
- Bilici, Mücahit. “İslâm’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, *İslâmın Yeni Kamusal Yüzleri*. ed. Nilüfer Göle. 216-236. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Postmodernizm”, *Modernite’den Postmodernite’ye Değişim*. ed. Çoşkun Can Aktan. 63-73. Konya: Çizgi Yayınevi, 2003.
- Bozkurt, Veysel. “Sanal Cemaatler”. *Birikim Dergisi* 127 (1999).
- Çuhadar, Mustafa. “Postmodernizm Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık”. *Tevilat* 2/1 (2021), 67-88.
- Debord, Guy. *Gösteri Toplumu*. çev. Ayşen Ekmekçi-Okşan Taşkent. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Demirezen, İsmail. *Tüketim Toplumu ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Gellner, Ernest. *Postmodernizm, İslam ve Us*. çev. Bülent Peker. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Güç, Ayşe. “İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2008), 649-673.
- Güç, Ayşe. “Feminist Söylemin İslamcı Kadın Yazınına Etkisi”. *Kadın* 2000 19/2 (2018), 47-79.
- Gümüş, Süleyman. “Gösteri Toplumunda Dindarlığın Morfolojisi”, *2. Uluslararası Din Eğitimi*

- Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. H. Yusuf Acuner vd. 315-324. Konya: Yediveren Kitabevi, 2018.
- Gümüş, Süleyman. "Postmodernizm ve Postmodern Bireyin Din Eğitimi Eleştirisi". *Diyanet İlmî Dergisi* 58/4 (2022), 1313-1350.
- Gürhan, Nazife. "Kadın Bakış Açısıyla Kuran'ı Yeniden Okuma Denemesi-Amina Wedud-Kur'ân ve Kadın". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 6 (2011), 112-124.
- Gürkan, Senem. "İslami Feminist Bir Grup Olarak SIS (Sister in İslam)'in Kadın Konusundaki Çalışmaları ve Düşünceleri". Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Featherstone, Mike. *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Harvey, David. "Postmodernizme Bir Bakış". çev. Oğuz Işık. *Birikim Dergisi* 49 (1993).
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Haberli, Mehmet. "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü". *Mediad* 2/2 (2019), 307-315.
- Hocaoğlu, Neslihan. "Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı". İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Karaarslan, Faruk. "Post Seküler Din Halleri: Dinin Dijitalleşmesi". *Dijitalleşen Din- Medya ve Din* 2-. ed. Mete Çamdereli vd. 13-44. İstanbul: Köprü Kitapları, 2015.
- Kayseri, Zeynep. "Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği". Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Kellner, Douglas. "Toplumsal Teori Olarak Postmodernizm". *Modernite Versus Postmodernite*. drl. Mehmet Küçük. 367-405. Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Dora Yayınevi, 2011.
- Küçükalp, Kasım. *Nietzsche ve Postmodernizm*. İstanbul: Kibele Yayınları, 2010.
- Küçükalp, Kasım. "Postmodern Nihilistik Çağda Ortak Yaşama Yönelik Mümkün Bir Zemin Olarak Din". *Türkiye Günlüğü*, 109 (2012), 14-19.
- Küçükalp, Kasım. "Postmodern Dünyada Hakikat ve İslâm". Youtube, Yayın Tarihi 20 Kasım 2021.
- Küçükalp, Kasım. "Çağdaş Zamanlarda Müslümanca Varoluş". Youtube, Yayın Tarihi 25 Mart 2020.
- Lyotard, Jean Francois. *Postmodern Durum*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2013.
- Mouas, Jaher. "Müslüman Feminizmi: Fatima Mernissi Örneği". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2022.
- Möngü, Bahtinur. "Postmodernizm ve Postmodern Kimlik Arayışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2013), 27-36.
- Özbolat, Abdullah. "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık". *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2017), 265-278.
- Perşembe, Erkan. "Modernlikte ve Postmodernlikte Din". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2003), 159-181.
- Pişkin, Mücahit. "Tüketim Toplumunda Din ve Dini Değerler: Lüks Hac ve Umre Örnek Olayı". *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 131-154.
- Ritzer, George. *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. çev. Şen Süer Kaya. İstanbul: Ayrıntı

- Yayınları, 2000.
- Rosenau, Pauline Maria. *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*. çev. Tuncay Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat, 2004.
- Serdar, Ziyaüddin. *Postmodernizm ve Öteki*. çev. Gökçe Kaçmaz. İstanbul: Söylem Yayınları, 2001.
- Serdar, Ziyaüddin. *Islam, Postmodernism and Other Futures A Ziauddin Sardar Reader*. ed. Sohail Inayatullah and Gail Boxwell. London: Pluto Pres, 2003.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirleri*. haz. Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez, 2014.
- Sungur, Erol. “Postmodern Tüketim Anlayışında Dindar Yaşam Biçimleri”. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Sungur, Erol. “Postmodern Tüketim Kültürü ve Değişen Müslüman Kimliği”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2014), 131-165.
- Şaylan, Gencay. *Postmodernizm*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2006.
- Şimşek, İsmihan. *Popstar Vaizler*. İstanbul: Motto Yayınları, 2020.
- Tekin, Mustafa. “İslam’ın Postmodern İmkânı”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 561-575.
- Tekin, Mustafa. *Kutsalın Serüveni*. İstanbul: Açılım Kitap, 2003.
- Tekin, Mustafa. “Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 5-28.
- Tekin, Mustafa. “Postmodernizmin “Din” Sorunu”. *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 7-24.
- Tekin, Mustafa. “Din ve Postmodernlik”. *Din Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan-Mustafa Tekin. 357-378. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Utku, Ali. “Dil Oyunları”, *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. Ankara: Ebabil Yayınları, 2006.
- Zeka, Necmi. *Postmodernizm*. İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994.
- Ward, Glenn. *Postmodernizmi Anlamak*. çev. Tufan Göbekçin. İstanbul: Optimist, 2014.
- Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalara*. çev. Deniz Kanıt. İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000.